Республики Тыва
им. А.С. Пушкина

Республиканың политикалыг-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 66 (15752) ◆ 1996 чылдың май 18, суббота ◆ Ат салган шагы 20.20 ◆ Садар өртээ 500 рубль.

«Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Д. Х. Ондарга тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Кадык камгалалының талазы-биле ачы-хавыяазы база хой чылларда үре-түцпелдиг ажылы дээш Чаа-Хол кожуунун кол санитар эмчизи Дингер Хомоттуковна Ондарга «Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1996 чылдың май 7. № 446. Кызыл хоорай.

* * *

«Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты А. П. Дамдынга, Ч. С. Сааяга тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Көдээ ажыл-агый талазы-биле ачы-хавыяазы база хой чылларда үре-түцпелдиг күш-ажылы дээш «Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Александра Петровна Дамдынга — Бай-Тайга кожуунун «Кызыл-Даг» көдээ ажыл-агый каттыжыышкынының ветеринар-фельдшери;

Чиниров Сарыг-оолович Сааяга — Бай-Тайга кожуунун «Кызыл-Даг» көдээ ажыл-агый каттыжыышкынының механизатору.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1996 чылдың май 7. № 447. Кызыл хоорай.

Часкы ховуу ажылдары

Агрономга сөс

ЧАШТЫРЫЛГАНЫ ЧОРУДАР АРГАЛАР

Маңаа чаштырылга талазы-биле амгы частың байдалынга дүүштүр бодумнуң бодалдарымны үлежикседим. Чыл кацдаашкынныг болур, ынчангаш аңаа удур технологияны ажыглаары албан апарган. Технологтуг ажыл-чорудулганың кол сорулгазы — хорааңде бар өл-шыкты камгалап арттырары. Чижээ-лээрге, Таңды кожуунда 1 метр каътта үнүштер вегетациязын хандырар ужурлуг өл-шыктың норма-чижээниң эң эвээш хемчээли 120 мм болза, ам ыында үүгле 60-70 мм шык бар. Өл-шыктың ындыг ылгалдыы үнүштүң өзеринге чедишпес, улуг шаптыктыг. Республиканың курган ховулуг, элезиннелчек зоналарына черниң кыдыкы каъды курган, хорааңу хадый бербези-биле шык базырыышкынын чорутпаза эки. Үезин келирге чаштырылганы СЗС-2, 1 деп сеялкалар-биле чорудар, олар аспактары-биле бок үнүштерни узуткаар, үрезинни чашкаш, оргаланчак кылдыр хорааңнуң кырын дескилээр.

Белеткеттинмээн зоналарга ажылды хары угда чорудар, дүне хорааңнуң культивациязын (чер хоюглаашкынын) кылгаш, хүндүс 10-12 шак эрткен соонда, шык кургаваанда чаштырылганы чорудар. Бир эвес андазын-биле черни чардырар болзуңарза, хорааңну дораан дескилээш, шыгы үнмезин дээш таптаар машина-биле чыпшыр бастырар. Тайга эдектеринде шөлдерниң байдалын өөренип көрзе эки, бир эвес хорааң борбак, кадыг болза, ону чымчадып үлдүреткеш, шыгын камгалаары-биле таптай бастырып алза чогуур.

Чаштырылганың хуусаазы. Бойдус байдалын боду сөглеп тур: час сөөн, хорааң чылываан, бок үнүштер үнмээн. Чаштырылганы эрте чорудар болзуңусса, бок үнүштерге дериимчени бергенивис ол. Тараа культураларын чажарынга таарымчалыг үе хой чылдарның дуржулгазындан май 12-ден 24-ке чедир деп көрдүнген. Бо үеде черниң өл-шыгы үнүштерниң кулакталын үнеринге четчир. Суггат чок черлерге орай чаштырылга бо чылын дүжүт бербес.

Чаштырылганы чорудар аргалар. Тайга эдектери болгаш суггаттыг черлерге тарааны аргалыг-ла болза одуруглай чажарга өлбек дүжүттү бээр. Эвээш хемчээлдиг шөлдерлиг арат ажыл-агыйлыглар тарааны белдирлешкек арга-биле чажар болза, эки дүжүт алырының магадылалы бар.

Чаштырылганың нормазы. Курган шөлдүг зоналарга 1 гектар черге 130-140 кг үрезин чажар. 1 гектар черге чашкан тарааны хорааңнуң чемгерип шыдаар шаан ажыл-агыйжы байдал-биле өөренип көөру чугула.

Үрезинни чажарының хаңызы. Хорааң элезиннелчек болгаш курган болза, үрезин черниң шык черинге чыдыр кылдыр 8-10 сантиметр чедир хаңдыр чашса эки.

Кандыг сорттар чажарыл? Тываның хорааңнуңга таарыжыр ийи райончуткан кызыл-тас бар. «Тулун-12» деп сортту суггаттыг болгаш тайга эдектери черлерге чажарга кончуг өлбек дүжүттү берип турар. Бо сорт дүргеп быжар болгаш ында белоктуг будүмелдер хой. Курган зоналарга «Саратов-29» деп ортумак сортту тарыыры күзенчиг. Үстүнде адаттынган тараалар кайызы-даа соокка шыдамык болгаш үнүш-дүжүткүр талазы-биле өске сорттардан ылгалдыг. Тываның хорааңнуңга таарышкан дүжүткүр үрезинниң артыкшылын камгалаар болза чугумчалыг. Дуржулга станциязы чыл санында тулган эки сорттуг үрезиннерни бүдүрүп турар, оларны ковудеткеш, үрезинни чаартып алыры-биле ажыл-агыйларже дөрт чыл болгаш-ла үндүрүп турган. Эки үрезин дээрге-ле өлбек дүжүттүң магадылалыдыр. Мурнуку чылдарда үрезин айтырыы бөдүүнү-биле шиитпирлеттинип, «Тыва тараа продуктулары» акционер ниитилелге Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы үрезин сортунуң белеткелиниң планын берип каарга, олар ажыл-агыйлардан тарааның шынары дээш немелде өртекти катай төлевишаан, садыын алыр кылдыр керээ-дугуржулга езугаар ажылды чорудуп турган. Ындыг янзы-биле республикага үрезинниң артыкшылы кезээде бар турган.

Картофель өстүрүп алырының талазы-биле байдал ооңдаа дора. Дуржулга станциязынга сорттарны чаартырыы-биле бо чылын 30 тонна картофель үрезини херек. Кемерованың Эртем-шинчилел институду-биле аравыста дугуржулга бар. Ол үрезинни садыын алыр 60 млн. акша дарый негеттинип турар.

Юрий ЗЛЫГОСТЕВ.

«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы.

ТӨЛЕПТИГ ҮЛҮҮН КИРИП ТУРАР

Кызыл кожуунуң «Көк-Тей» совхозунуң ховуу-трактор бригадазы часкы ховуу ажылдарынга белеткелди февраль айның сөөлгү хүннеринде-ле эгелей берген. Маңаа удуртукчуңуң болгаш көдээ ажыл-агый специалистериниң кичээнгейлиин, дарый хемчеглерни ап чорудуп турарын айтыры чугула. Үрелген тракторларны септээри, оларга артык кезектер тывары база кожуг машиналарының хоорулган, чарылган черлерин кацнаары, үзеп-чаары дээш, ажыл-ла хой

Бо чергелиг ажылга дуржулгалыг слесарь, арга-мергежилдиг каннакчы эргежок чугула. Совхозтуң аныяк механизатору Мерген Монгуш чоокта чаа слесарьлап эгелээн-даа болза, трактор-машина септээринге мергежили бедип, кызымаккай чоруун көргүзүп, септелге ажылынга улуг үлүг-хуузун киприп турар.

Кан-оол САТ.

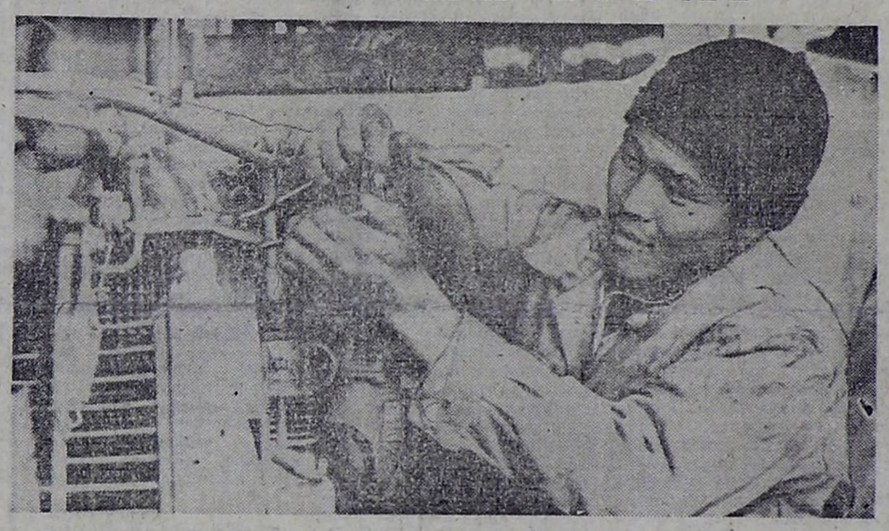

ЧУРУКТА: механизатор Евгений Ооржак септелге үезинде.

Василий БАЛЧЫП-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

ГЕНЕРАЛ М. Б. АРТАС ПЕНСИЯЗЫН АП ЭГЕЛЭЭН

Россия Федерациязының Иштики херектер яамызының Кол кадрлар эргелелинден бистин республиканың иштики херектер сайыдының оралакчызы, иштики албанның полковниги М. И. Ондарга албанның тускай чагаазы келген.

Ында мынча деп бижээн: «Россияның ИХЯ-зының Кол кадрлар эргелелиниң начальнигинге Тыва Республиканың ИХ-ның мурнунда турган сайыдынга хамаарыштыр келген материалдарны сайгарып көрген.

Бистиң дыңнадырывыс болза, М. Б. Артас иштики херектер органнарындан үнүп турда, ооң тускай эрге-дужаалы казыттырбаан болгаш ажылдан каан чылдарының аайы-биле ИХЯ-ның шугумундан пенсия акшазын алыр эргелиг.

Ынчангаш М. Б. Артаска ИХЯ-ның шугуму-биле пенсия тыпсырының айтырыын шиитпирлээрин база ол дугайында РФ-тиң ИХЯ-зының Кол кадрлар эргелелинче 1996 чылдың май 15-ке чедир дыңнадырын диледим.

Капсырылгазы 118 арын.

Килдис начальнигиниң оралакчызы, милицияның полковниги В. Н. Бушкевич.

1996 чылдың апрель 25.

Москва хоорай.»

РЕДАКЦИЯДАН: бо кыска чагаадан билдиниң турарыбиле алырга, генерал М. Б. Артас ажылындан ханашкаш, ам мырыңай 34 чыл чеде берген. Ол хире үениң дургузунда пенсия акшазы чок чурттап чораан. А пенсияны үүге тывыспайн турган дугайында айтырыг аңгы. А ооң пенсиязын ТР-ниң ИХЯ-зы чаңгыс угда бээр бе азы ам чаа тыпсыр бе? Айтырыг нарын. Бир эвес эрткен чылдарның пенсия акшазын база төлээр дээр болза, генерал эргелиг кижиге бүдүн республиканың айда алыр акшазы чедер ирги бе?

ЧАЪСТЫҢ ХЕМЧЭЭЛИ

Май айда республикага ортумак температура +7+12, ооң мурнунда чылдардан 1,5-2 градус бедик болуп турар.

Хой нуруузунда дүне агаарның температуразы +2+7 градус, чамдык дүнелерде 0, —2, даглыг черлерге —7 хүндүс +15+20, айның сөөлгү беш хонуунда +23+28 градус чылыг болур. Ай иштинде чаъстың хемчээли 10-25 мм, бо дээрге мурнуку чылдарның ортумак дөнелинден чавыс, а мурнуу талага ооң-даа куду болур.

ӨЛ-ШЫКТЫҢ БАЙДАЛЫ

Эки, беримчелиг өл-шык (өйүнде) үүгле тайга эдектери (Бии-Хем, Каа-Хем болгаш Таңды кожуунуң чамдык черлери) черлерге болур. Өске арткан кожуун-нарга ай кацдаашкынныг өртер, өл-шыктың байдалы кончуг чавыс дөнелде, а барыын, Эрзин болгаш Тес-Хем кожуунларына кацдаашкын күштүг болур.

ХЕМНЕРДЕ СУГНУҢ ДӨНЕЛИ

Кыжын хар чуга болган. Харның артыкшылы өрткен чыл-биле дөнээрге 65-85 хуу. Кызыл хоорайга часкы суг көдүрлүүшкүнү 470-530 см, ортумак дөнелден чавыс.

ЧАДААНАГА СЕМИНАР

Тыва Республиканың Чаазаның бо чылдың ийиги кварталында кылып чорудар ажылдарының планын езугаар Чөөн-Хемчик кожуунун төвү Чадаанага тускай семинар болуп эрткен. Оон көл темазы — хамаатыларның чагаалары болгаш дилегбилдириишкиннери-биле ажылды экижидери база документилерни үе-шаанда шын дурдуп тургузары.

Контроль болгаш документилерниң күүселдезин хынаар эргелелдиг кол специализи, Т. А. Антонова, албан бижиктеринге хамаарыштыр тус чер чагыргалары-биле ажыл чорудар эргелелдин кадрлар талазы-биле сектор эргелекчизи И. Д. Монгуш — кадрлар айтырыының талазы-биле, хамаатыларның чагаалары болгаш хомудалдары-биле ажыл чорудар киллдистин сектор эргелекчизи Л. Н. Белекпен — хамаатыларның чагаалары бөлгаш дилегелери-биле ажылды чорударының, шаңналдар талазы-биле сектор эргелекчизи К. С. Люндуп шаңнал документилерин долдурарының талазы-биле солун дыңнадыгларны кылган болгаш дыка хөй билдинмес айтырыгларга тодаргай харыыларны берип, практиктиг кичээлдерни эрттиргеннер.

Шак мындыг солун болгаш чугула семинарны организастап эрттирип бергени дээш кожуун чагыргазының удуртукчулары, семинарның киржикчилери Чазактың төлээлеринге улуу-биле четтиргенин илереткен болгаш ол ажылды суму бүрүзүнге, чоңга чедирер дээрзин боттарының талазындан хүлээнип алганнар.

(Бистиң корр.)

Дээди Хуралда

БЕШКИ СЕССИЯ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының бешки сессиязының сески чыыжының хуралы май 13-14 хүннеринде болган. Аңаа 1996 чылда Тыва Республиканың күрүне бюджединің Хоойлузунуң бирги номчулгазын статьялар аайы-биле чугаалажып көрген.

Сессияның ажылынга ТР-ниң Сан-хөө, Экономика яамыларының удуртукчулары киришкеннер. Бюджетке хамаарыштыр хөй эдилгелерни депутаттар кылганнар. Ийи хүн ону сайгарып көргенинің соонда, Хоойлуну бирги номчулгазы-биле хүлээп алган. Сессия бодунуң ажылын май 16-да уламчылааш, 1996 чылдың бюджедин хүлээп алыр.

ГРЕЦИЯ БААР

Россия Федерациязының Федерация Төвүлелиниң кежигүнү, ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей май 14-те Москваже чорупкан. Ол аңаа Федерация Төвүлелиниң хуралынга чугаалажып көөр Россия Федерациязының бюджет айтырыынга киржир.

Оон аңгыда Дээди Хуралдың Даргазы Кызыл хоорайның чылыдылга төвүнүң септелгезинге хереглээр саң-хөө айтырыларын российжи удуртулга-биле чугаалажыр. Ол ажыл-херектер доосту бээрге, К. А. Бичелдей Федерация Төвүлелиниң делегациязы-биле Грециядa барып, Соцгуатлантика ассамблеязының хуралынга киржир.

Дээди Хуралдың парлалга албаны.

Кожууннар чагыргаларында

БОТТАРЫВЫС ХАНДЫРТЫНАР ДЭЭШ

Чеди-Хөл кожуунну турдустунганындан бээр үш чылының дургузунда чамдык чаартылгалар болгулаан. Эрткен чылын кожууннуң бюджеди 6 хуу чедир күүсеттинмээн. Бистиң санап турарыыс езугаар алырга, чылда 18 млрд. 900 млн. рубль херек турган болза, ооң үүгле 12 млрд. 300 млн. рубльди биске берген. Ынчангаш 6 млрд. 600 млн. рубль биске чедир бердинмээн.

Республиканың төп солун-нарының арнындан бистин кожуун чагыргазын шүгүмчүлээн материалды бо-ла номчуур-дур бис. Ында айтып турары-биле алырга, социал хереглелдерге чарыгдаар акша-төгерикти кожуун чагыргазы өскээр чарып ону үүгле боттарының хереглелдеринче чарып турар дээр хөөннер турган. Ол дээрге шын эвес билиишкиннер-дир, бистиң талавыстан социал хереглелдерниң акшазын өскээр чарыгдаанының чаңгыс-даа факт-барымдаазы чок.

Чеже-даа сан-хөө талазыбиле бергедээшкиннерге таваржып турзувусса, 1995 чылды үүгээр чурттап эрткен бис деп санап болур. Чугула хереглелдиң баазалары шупту септеттинген. Планда көрдүнген кол-кол хемчеглер колдуунда күүсеттинген.

Эрткен чылда агаар-бойдустуң берге байдалынын ужуундан чер ажылындан алыр ужурлуг продукция чедир алдынмаан. Тараанын дүжүду канчаар-даа аажок хоомай болган. Көдээ ажыл-агыйда колхоз, совхозтарны эде организастаар талазы-биле чамдык ажылдар кылдынган. «Ак-Тал», «Хөлчүк» ажыл-агыйларны эде организастап, ол ажыл-агыйларнын бар-ла өнчү-хөрөнгизин ажылчыннарның үлүг-хуузун (пайын) барымдаалап турган, оларга үлеп берген. Бир эвес ону ынчаар кылбаан болза, ажыл-агыйлар хоозуразашкынның кырынга келген турган. Ынчангаш ажыл-агыларның өнчү-хөрөнгизин боттарынга үлежип алган чүве болганда, олар 1996 чылда черниң беримчезин бедип, малдан продукцияның шынарын экижидип, оон эвээш-биче орулгаларны алыр ужурлуг.

Ынчалза-даа чылдан чылче ажыл-агыйларда малдың ниитги баш саны кудулап турары х рааданчыг. Кожуунга 1995 чылдың январь 1-де мыйыстыг бода малдың саны 4288 турган болза, а бо чылдың ол-ла үезинде 3759 четкен. Шээр мал 25454 турган болза, 20299 башта келген. Малчыннар азырап органы мал-маганын өскээр саарып эгелээн.

Шак-ла ындыг байдал чер ажылында база тургустунган. Эвээш-биче-даа болза бүдүрген продукцияны саарар чер чок, бар-даа болза, өртекүнези канчаар-даа аажок куду, хүлээп алза-даа, үешаанда санажып ап шыдавас. Бо-ла бүгү чылдагаанналрнын түннелинде көдээ ажыл-агый улам ынай сайзырап алыр хамаанчок, харын дээ улам доройтап эгелээн.

Бо-ла бүгү үүлдерни өөренип көргеш, кожуун чагыргазы, ажыл-агыйларның удуртукчулары, ооң тускай эртемнигдери бо чылын малдың баш санын камгалаар, оон продуктулуг чоруун ковудедир, өнчү-хөрөнгиниң канлыг-даа хевириндин хамаарылга чөкка бүдүүлгелерни эде чаартып тургузарын чедип алырын шиитпирлээн. Ылангыя бо часкы тарылганы эки организастап эрттирериг планнаан. Ол ышкаш ажыл-агыйларның удуртукчулары, фермерлер кооперативтер боттарының ажылчыннарын бүдүрген продукциязы-биле долу хандырарын чедип алыр сорулганы салган.

Сөөлгү чылдарда көдээ ажыл-агыйның чедир алдынмаан продукциязын үүгле агаар-бойдуска шамнап, акша-төгериктиң чедишпезинче чууй каап, реформаның чедимче чок талазынче айтыр чоруктан уштунуп, боттарывыс бир демниг ажылдаар болзувусса, ынчан боттарывысты хандыртынып шыдаар бис.

1995 чылда сан-хөөнүң тывылган шаа-биле Хову-Аксының чылыдылга-энергия төвүнде суг дамчыыр улуг хоолайларны, чылыг бээриниң улуг трассазын үе-шаанда септеп, хомүр-дашты сөөртүп алырын организастаан. 4-кү, 5-ки котелдарның септелгезин бүрүнү-биле дорскан. Чуртталга-коммунал ажыл-агый черинде суг дамчыыр хоолайлардан эгелээш, бажыңнар септелгезинге чедир бергедээшкиннер таваржып турарын билир бис. 1960 чылдан бээр кылдынмайн келген чылыг бээриниң улуг трассазын, суг дамчыыр улуг хоолайларның сеңгет-тинмейн келгенин билир бис, ынчангаш бо чылдан эгелээш, оон септелгезинге элээн акша-төгерик көрдүнген.

Хову-Аксында транспорт талазы-биле байдал канчаар-даа аажок нарын. Сөөлгү үш чыл дургузунда 3 чаа автобус садып алган. Ынчангаш кожуунуң суурларының аразында аргыжылганын чаа маршруттары ажыттыган. 6 чылдың иштинде чүүк сөөртүр транспорт-биле кожуун хандыртынмаан.

Чоңну хлеб-биле хандырар сорулга-биле Хову-Аксының хлеб заводу, Элегестиң ажылчын кооперациязының пекарнязы ажылдап турар. Бай-Хаактың хлеб заводунуң дузазы чокта Хову-Аксының хлеб заводу ажылдап шыдавас деп чамдык эштерниң чугаазы бүтпээн. Ам Хову-Аксының хлеб заводу долузу-биле 1995 чылдың эгезинден эгелеп боттарышкарылгаже кирген.

Сөөлгү чылдарда суурларбиле телефон харылзаазын экижидип алыр дээш элээн хемчеглер алдынганының түннелинде Ак-Тал, Хөлчүк, Сайлыг, Хову-Аксы, Чал-Кежиг суурлар-биле телефон харылзаазы бар. Ам бо хүннерде кожуунуң эң-не улуг суурларының бирээзи Элегес суурнуң телефон харылзаазын кылып турар.

Василий ОЮН.

Чеди-Хөл кожуун чагыргазының даргазы.

Республиканың медээлери

ДУЗАНЫ КӨРГҮЗҮП ТУРАР

Сүт-Хол кожуунуң «Кызыл-Тайга» совхозунда 18 кодан ошку эрткен кышты хүр-менди ашкан. Совхозка хамааржып турар бүгү ошкунуң кыргылдазы доозулган, амды үеде төрүүр коданнарның ошкүлери кидин түлүк оолдан турар.

Ошку кадарчылары Силиг-оол Анай-оолович Монгуш Хүүректиниң Өртец-Адырда, Уран-оол Соспуй-оолович Ондар Үстүү-Ишкиниң Адыр-Теректe, Уран-оол Дамдынчап-ович Ондар Үстүү-Ишкиниң Чоон-Дыт деп черлерде кыштап, ниитиниң малын кыштап онча-менди ажырып, кыргылдазын доозуп, эвээш эвес орулганы төрээн совхозунга бергеннер. Амгы үеде ошку малдың кидин түлүк оолдаашкыны, төрүүр ошку бүрүзүндей чангыс-даа аңайны хорамча чок алыр дээш совхозтуң малчыннары турасоруктуг ажылдап турарын демдеглеп каары артык эвес.

Совхозтуң ошку кыргылдазынга суму чатыргазы, школа ясли коллективтери ийепкейлиг киржип, коллектив бүрүзү 3-тен эвээш эвес көданны кыргаан. Совхозтуң - ошкүлери бүрүнү-биле оолдаптарга, одар-белчиирлиг чайлагларынче көөгүп, ниитиниң малын шыдаар шаа-биле семирткеш, келир кышты чидириг чок ажып өртер сорулганы салып, амдан эгелээш кыштагларының үүрмек септелгелерин кылып, өдек, сиген-ширбиилди четчири-биле кылып алырын малчын бүрүзү тус-тус планнап алган ажылдап турар.

Совхоз баштаар чери, мал ажылының кол специалистери, тус чер чагыргазы бүгү бар аргаларны ажыглап, деткимче-дузаны көргүзүп турар.

Бүргүт-оол ОНДАР.

Кызыл-Тайга суму чагыргазының даргазының социал айтырыглар талазы-биле оралакчызы.

КЕРЭЭНИ ЧАРГАН

Сүт-Хол кожуунуң «Кызыл-Тайга» совхозунуң Ак-Тал сүт-бараан фермазында ниитизи-биле 30 ажыг мыйыстыг бода мал эрткен кышты хүр-менди акшан. Ниитиниң малын кыштап онча-менди ажырарынга кадарчылар Валерий Сергеевич, Светлана Оттук-ооловна Тюлюштериң киирген үлүг-хуузу улуг.

Ферманың төрүүр 20 хире инектери ийи-чангыстап төрүп эгелээн. Инектерни саанчы Светлана Тюлюш саггаш, машинага тырткаш, оон алган саржагны күзүп совхозка дужаап турар кылдыр совхоз баштаар чери-биле керээни чарып алган кызымак ажылдап турарын демдеглээри артык эвес.

Бо аныяк өг-бүле келир кышка уткуштур амдан эгелеп кажаа-хораазын септеп-селип, инек адаанга чадар курган одекти бөлүп, боттарынга быжыглаан мыйыстыг бода малды Үстүү-Ишкинге чайлагладыры-биле белеткел ажылдарын чорудуп турар.

Дадар-оол МОНГУШ.

«ТЫВА—БИСТИҢ ӨРГЭЭВИС»

Тыва Арат Республиканың тургустунганындан бээр 75 чыл оюнга уткуштур организастыг ажылдар чер-черлерде чоруп турар. Бо хүннерде республиканың кожууннар төптеринде уран чүүл көрүлделери чоруп турар.

Август 13-15 хүннеринде Кызыл хоорайга болуп эртер республиканың уран чүүл, улусчу театрлар, улустуң аас чогаалынга тураскааткан мөөрейдериниң тиилекчилериниң түцпел концерти болур. Культура, кино болгаш туризм сайыды Ч. Ч.-Д. Ондар бирги организастыг хуралга аңаа белеткел ажылдары кайы хире чоруп турарын база оргкомитеттиң ажыл-чорудулгазының дугайында тайылбыр бергеи. Амгы үеде уран чүүлдүң көрүлделериниң бирги чадазы суур, школалар, организацияларга эрткенин, оон шилиттингеннерни кожуннар төптеринче чалап, уран-талантызын көргүзери-биле улуг ажылдар доостун турарын Улусчу чогаадылга төвүнүң килдис эргелекчизи З. Д. Монгуш дыңнаткан. Кожуннар көрүлделери зоналар аайы-ле эрткилээр.

Улусчу театрларның артистериниң түцпел көрүлдези июль айда болуп эртер.

Таңды-Тываның тургустунганындан бээр 75 чыл болган оюнга уткуштур эртип турар «Тыва — бистиң өргээвис» деп конкурс-көрүлделер август айга чедир улазычылаар. Республиканың оргкомитет даргазы, культура сайыды Ч. Ч.-Д. Ондарга баштаткан оргкомитет, жюри кежигүннери кожуннарже үүнүп, организастыг ажылдарны чорудуп эгелээн.

Бистиң корр.

БҮГҮ КИЧЭЭНГЕЙНИ — МАЛ АЖЫЛЫНЧЕ

Чер ажылдыгларның чымыштыг үезин эгелээн, часкы хүн чылды чемгерер дижир болгай, келир үедеги бедик дүжүттүн үндезини чогум-на бо хүннерде салдынын турар. Бистиң бо чөвүлел-хуралывыста чугаа республиканың аъш-чем тараазы-биле ботхандыртынылгазының, көдээ чурттакчыларның эвээш хандырылгалыг кезээнге, чаа эгелеп турар араттарга деткимчениг дугайында чоруп турар.

Бодап көөрге, бөгүнгү чугаа кожуунар болгаш сумулар чагыргаларына кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң удуртукчуларына, арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар ассоциацияларына ажыктыг болур ужурлуг. Олар чер-черлерде байдалды ам-база катан хынамчалыы-биле сайгарып көрүп, илереттинген четнестерни чайладырының талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни ап, бо эң харыысалгалыг болгаш кыска хуусаалыг тарылга кампаниязын чогуур үезинде эрттирер ужурлуглар.

Ооң-биле кады бистиң эң чугула адырывыс — мал ажылынче кичээнгейни угландырыксадым. Бистиң малчынарывыс берге-ле кыштаглаашкынны доозуп турарлар. 1995 чылда болган улуг шуурганның болгаш кандаашкынның үржүктары чогуур хемчеэлдиг мал чеми белеткен аар арга бербээн. Хар эвээш болганы-биле, ыламгыя барыын болгаш мурпуу зоналарга, мал суггарылгазыга бергелер турган. Төлээшки кылбааны дээш дыка хөй малчын турлагларда электри шугумнарын үзүп каапкан, күдуктар ажылдаайн турган. Мал чеминиң чедиштези, чамдык кожууннарга болгаш ажыл-агыйларга хөмүр-даштын, дустуң, эмтаң аймааның чок болганы, хойжуларның, ивижилерниң, оске-даа малчынарның далган, аъш-чем, хүн бүрү хереглелдиң барааннары-биле хандырылгазында үзүктелиишкиннер дарый хемчеглерни алырын негеп кээп турган. Силер билир силер, эрткен чылдың эгезинде кожууннарга ындыг дуза чедиртинген — Тыва Республиканың Чазаанның «1995—96 чылдарның мал кыштаглаашкынын организастыг эрттирериниң талазы-биле соцгаарладын болбас хемчеглер дугайында» доктаалы хүлээп алдынган. «Каа-Хем» хөмүр-даш разрези оныа хереглелдиг ажыл-агыйларга 7 муң тонна хомүр-дашты, 4 муң тонна дусту тускайлап бергеп. Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик кожууннарның ажыл-агыйларынга 800 тонна хемчээлдиг бодүүн мал чемжериниң курлавырын Улуг-Хем кожуунга тургускан. Чазактың курлавыр фондузунуң күсели-биле республиканың малчынарынга 250 тонна далган, малчын турлагларга мал чеми, суг чедирериге ажыглаар 1 млрд. ажыг рубль өртектиг кывар-чаар материалдар үндүртүүнүң бердинген. Мал ажылының продукциязына дотациялар болгаш бойдус айыл-халаптарының үржүктарын чайладырының акша-хөрөңгизинден ол сорулгаларга 732 млн. рубль, күдуктар септелгезиниң талазы-биле ажылдар төлевириңге 95 млн. рубль үндүртүнген.

Мал ажылын кывар-чаар материалдар, хөмүр-даш, эмтаң аймаа, дус болгаш аъш-чем-биле хандырарынга бүгү үндезиннерден ниитизи-биле 2 млрд. хире рубль тускайлаттынган. Алдынган хемчеглер мал кыштаглаашкынының бергелерин ажып эртериңге элээн догүм болган.

Мал ажылында 4 айларның байдалының баш бурунгаар санаашкыннары болган 1996 чылдың бирги кварталының ажылының түңнелдери, эрткен чылдың бо үезин-биле деннээрге, малдың өлүп хораар чоруун болгаш малдың өске-даа чарыгдалдарны 54 хуу азы 33108 башка кызырар аргалыг болганын көргүзүп турар. 100 малга онааштыр 59 хураган, эрткен чылгызындан 11 баш хой кадагалаттынын алдынган.

Мал кыштаглаашкынын эрттиреринге эки көргүзүглерни «Алдан-Маадыр», «Ийи-Тал», «Чаа орук», «Кара-Булун», «Мурнакчы», «Шанган», «Сүт-Хөл» дээн ышкаш, 100 баш малга онааштыр чаш төл кажалалын 85-102 баш чедирген, ажыл-агыйлар чедип алганнар. Бо талазы-биле эң бедик көргүзүглерни «Чаа орук» совхозтан Баир Мандал, «Чодураа» совхозтан Баир Сувандии, «Алдан-Маадырдан» Оолак Монгуш, «Сүт-Хөлден» Арбайоол Ооржак, «Шанган» колхозтан Семен Оюн, Антонина Ланзы, Григорий Кулаков чедип ап, 100 баш төрүүр хойга онааштыр 105-122 хураганны алганнар. «Шанган» коллективтиг ажыл-агыйның тевежизи Олег Севек-Доржу иная быжыглаттынган төрүүр 33 теведен 98 хуу бодаганны алган. Бо талазы-биле эки көргүзүглер Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Эрзин, Тес-Хем кожууннарның ажыл-агыйларынга онаажыр.

Ынчалза-даа Кызыл, Барыын-Хемчик, Каа-Хем, Бии-Хем, Чеди-Хөл кожууннарның ажыл-агыйлары 100 хойдан үчүгле 45-50 чаш мал төлүн камгалап ап, эң кудуку көргүзүглерлиг болганнар. «Сесерлиг», «Тиилелге», «Шамбалыг», «Бүрен», «Бии-Хем», «Межегей», «Дөш-Терезин», «Хемчик» дээн ышкаш ажыл-агыйларда малдың чаш төлүнүң камгалалы үчүгле 30-40 хуу болган.

Тожу, Чеди-Хөл, Мөңгүн-Тайга кожууннарның, Шынаа сумунуң чагыргалар даргалары, кодээ ажыл-агый килдистери мал ажылының талазы-биле отчеттар дужаалдазын ай санында саададып, мал ажылының байдалын ханы сайгарып көрбейн турарлар, а чамдык удуртукчулар оон-даа дора — боттарының ажыл-агыйларында байдалды барык билбес боон турар.

1996 чылдың май 1-ниң байдалын эрткен чылдың бо үезин-биле деннеттиреригe, ниитизи-биле республикада мыйыстыг бода малдың баш саны 16498 башка, хой болгаш ошку 114474 башка кызырылган. Мыйыстыг бода малдың баш санының эң улуг кызырылдазын Бай-Тайга—1719, Өвүр—2131, Бии-Хем — 1489, Каа-Хем—1402 баш чедирип, кожууннарның ажыл-агыйлары болдурганнар. Эрзин, Тес-Хем, Өвүр кожууннарның чамдык ажыл-агыйларының удуртукчулары 1996 чылдын мал төлү ам-даа чедир алдынмаан деп болурлар, ынчалза-даа баш бурунгаар санаашкыннардан малдың баш санының өзүлдези болбас хире.

Ивилериниң, чылгы малдың баш санының камгалалынга Тожу кожуунның ажыл-агыйларының удуртукчуларының хамаарылгазы, туружу арай билдинмес боон турар. Эрткен чылдың бо үедеги деннелинден ивилериниң баш саны 1173 башка, чылгы мал 423 баш кызырылган. «Тоора-Хем», «Май 1» ажыл-агыйларда малдың бүгү хевирлериниң чажыт хуужудулгазы боон турар. Кожуун чагыргазының даргазының (Куулар), көдээ ажыл-агый килдизиниң талазында мал ажылында байдалды чогумчударының талазы-биле тодаргай хемчеглер алдынмайн турар. Ындыг турбуже, Чазак, Кодээ ажыл-агый ямызы кожуунның мал ажылын деткиириниң талазы-биле эвээш эвес боттуг дузаны көргүзүп турар болдур ийин.

1995 чыл-биле деннээрге, 1-ги кварталда ажыл-агыйларның хереглелинге мал согары мыйыстыг бода мал талазы-биле 629 башка, шээр малга хамаарыштыр 6555 башка эвээжээн. Ынчалзадаа бо талазы-биле көргүзүг Кызыл, Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик кожууннарның ажыл-агыйларында өзүлде талазынче угланнышкынныг боон турар. «Кызыл тараачын», «Саян» болгаш «Сүт-Бажы», «Сосновское» ДША дээн ышкаш ажыл-агыйларның удуртукчулары мыйыстыг бода малды хөйү-биле согар таварылгаларны болдуруп турарлар.

Бо чылдың эрткен дөрт айларында рынокка 642 баш мыйыстыг бода мал, 4089 баш шээр мал саттынган. Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Чеди-Хөл, Чаа-Хөл, Таңды, Бии-Хем кожууннарның, «Малчын», «Кызыл Тук», «Сосновское» ДША, «Межегей», «Хөлчүк», «Ак-Тал», «Сесерлиг» болгаш «Өөк» ажыл-агыйларның удуртукчулары базаарга мал садарынче сундугун турарлар. Эрзин, Чөөн-Хемчик, Чеди-Хөл, Өвүр, Тес-Хем, Тожу кожууннарның ажыл-агыйларында малды дужа-келбиже улеп бээриниң таварылгалары бар.

Малдың баш санының кызырылышкынынга көскү салдарны ажыл төлевириниге малдың бодун бээри, кывар-чаар материалдар, одаар үүл садын алырынга ачыдуза дээш, өре дуглаарынга мал согары база садары болгаш өске-даа чарыгдалдар чедирип турар. Мал ажылынга оон ажыгда улуг каражаны соолгу үеде ажок хөй апарган мал оорлаашкыны, төрүттүнген мал төлүн чажырып, хуужудары болгаш ниитилел секторунуң мал-маганын продукциязы куду малга орнаары база чедирип турар. Көдээ ажыл-агый болгаш Иштики херектер ямыларының бо үүлгедиглер-биле чорудуп турар демисели ам дээрезинде чоруур түңнелдерни бербейн турар.

Республикада малды чидириниң, төтчеглээриниң талазы-биле байдал база нарын боон артпышаан. Бо чылдың үчүгле бирги кварталында бо чылдагаан-биле чидириглер мыйыстыг бода малга 2395 баш, (эрткен чылын бо үедеги деннелинден 142 баш эвээш), шээр малга 5207 баш (1684 баш эвээш) болган. 1995 чылдын бирги кварталы-биле деннээрге, малдың оон өске үндүр санаашкыннары, чидириглери мыйыстыг бода мал талазы-биле Бай-Тайгага — 157, Мөңгүн-Тайгага — 299, Сүт-Хөлге—235, Чөөн-Хемчикке 226 баш болган. Мыйыстыг бода мал талазы-биле онаа улуг чидириглерни «Бай-Тал», «Кара-Хөл», «Мурнакчы», «Бии-Хем», «Кызыл Тук» ажыл-агыйлар болдурган.

Бо чылдың бирги кварталында республикага сүт, эт, чуурга будүрүлгези, эрткен чылдың бирги кварталы-биле деннээрге, түс-тузунда 70, 89 болгаш 91 хуу болган. Бир инектен сүт саалдазының ортумак деннелин Сүт-Хөл, Чаа-Хөл, Бии-Хем дээн ышкаш кожууннарның чамдык ажыл-агыйлары бедиткен. Эт будүрүлгезин Бай-Тайга 2,5 катап, Тес-Хем 4,9 катап ажыр, Барыын-Хемчик 127 хуу боттандырган. Эт болгаш чуурга саарылгазы рынокка садары-биле кады түс-тузунда 67 болгаш 94 хуу болган. Эт саарылгазын Бай-Тайга — 175 хуу, Мөңгүн-Тайга 2,1 катап көвүдеткен.

Бирги кварталда сүт будүрүлгезиниң талазы-биле — Бай-Тайга, Тес-Хем, Эрзин, эт талазы-биле Чаа-Хөл, Чеди-Хөл, Таңды кожууннарның ажыл-агыйлары эң кудуку көргүзүглерлиг.

Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыын күүседир сорулга-биле саналдар, доктаалдар, чарыктар болгаш хоойлулар телевиледериниң болүү, 1996—97 чылдардан рынок байдалдарында мал ажылының экономиказын чогумчудуп экижидериниң программазы ажылдаттының кылдынган. Ажыл-агыйларның бүгү хевирлериниг малдың баш санын 7-8 хуу өстүрүп болурунуң талазы-биле тодаргай хемчеглер оларда көрдүнген.

Амгы үеде Кодээ ажыл-агый ямызы мал ажылын чогумчударының талазы-биле элээн каш доктаалдар, чарлык телевилелиң сайгарып көөру-биле саналдар киирген. Чижээлээрге, малчынарның ажыл төлевирин эгидин бээриниң үндезининге 2500 млн. рубль-биле ай санында авансылаарынга акша-хөренги тускайлап бээри, Тыва Республиканың Президентизиниң «Иви, теве ажылын камгалаарының, мал оорлаашкынары-биле демиселди күштелдириниң талазы-биле хемчеглер дугайында» Чарлыы, «1995—96 чылдың мал кыштаглаашкынының түңнелдериниң талазы-биле малчынарның материалдыг деткимчезиниң дугайында» доктаалында кирип турар.

Ол программа езугаар көрдүнүп турары болза:

— республиканың мал ажылының адырынга санхөө, үндүрүг онаалдазының дотацияларын компенсастаарының болгаш күрүнениң капитал салыышкыннарының айтырыгларының талазы-биле күрүне деткимчезиниң болгаш боттарының иштики курлавырларының күсели-биле акшаландырылга айтырыгларының талазы-биле организастыг, будүрүлге база технологтуг хемчеглер.

1996—97 чылдарда республиканың мал ажылының нарын байдалын ажып эртериниң, будүрүлгени болгаш экономиканы чогумчудуп быжыктырарының талазы-биле соцгаарлаттынмас хемчеглер программазының кол сорулгазы болза, мал ажылының продукциязының будүрүлгезин чогумчудуп экижидери, будүрүлгениң кудулаашкынын болдурбазы, а чамдык продукция будүрүлгезиниң талазы-биле өзүлдени чедип алыры, мал бажының моон соңгаарры эвээжээшкинин соксадыры болур.

Баш бурунгаар санаашкыннар езугаар, 1996 чылда 183 муң баш анай, хураганны алыры, 710 муң тонна, азы бир хойдан-на ортумаа-биле 1,7 кг, өшкү бүрүзүнден 0,9 кг дүктү алыры көрдүнүп турар. Коданга төрүүр хой 50-52 хуу болур ужурлуг.

Республиканың ажыл-агыйларының бүгү хевирлеринге дүк саарылгазын ажыктыг болдурар сорулга-биле хой кежиндеи тон даараар «Тыва алгы» фабриканың баазазынга дүк арыглаар будүрүлгениң тудуун доозар, дүк шынарын илередир кымга-даа хамаарылга чок лабораториязы тургузар, дүк өртөөн тодарадырының техниктиг негелделерин ажылдап кылыр.

Ажыл-агыйлар удуртукчуларының, кожууннар чагыргаларының даргаларының амгы үеде кол сорулгазы болза, малдың өлүп хораар чоруун, ону төтчеглээрин болдурбазы, саргыга удур часкы ажылдарны үе-шаанда чорудары, малды часкы, чайгы ажаалдаже организастыг шилчидери, төрүүр малды кандыг-бир хереглелдерге ажыглаарын болдурбазы болгаш шээр мал кыргылдазын организастыг эрттирери болур.

Мал кыштаглаашкынын чидириг чок доозарын, часкы хову ажылдарын организастыг эрттирерин, малдың часкы, чайгы ажаалдазынче демниг киреринө улуг идегел-биле диледим.

Вадим ОЮН.
Тыва Республиканың Чазак Баштыңының бирги оралакчызы.

БИБЛИОТЕКА: ооң ажыл-херээ, шаптараазыннары

Шаг шаанда, бистиң кырган-ачаларывыстың кырган-ачалары бөзин чок турар шагда Уседом дээр бай садыгжы Салгын-Чедер деп чүгүрүк аттыг турган. Улуг орус чогаалчы К. Д. Ушинскийниң «Согур аът» деп тоолун чүге бижий берди деп бодай бербе, номчукчу. Кандыг-даа чон бодунуң аас чогаалынга багайны багай деп сойгалап, эки чүүл кылганнар кажан кезээде хүндүткелдиг, оларның хүн бүрү кылып чоруткан ажыл-херээ элеп читпес дээрзин салгалдан салгал дамчыштыр тоолдарынга, ырларынга, кожаңнарынга ыдып, чырыдып бижип чораанын билир бис. Амгы үеде ада-өгбелеривистиң угаан-сарыылдыг аас-чогаалын, төөгүнүң ном-дептерлерин, классиканы, орус, тыва болгаш өске нация чоннарның чогаалдарын колдуунда-ла библиотекалардан тып номчуп, мээ-медереливисти сайзырадып, чер-делегейде чүү болуп турарын билип ап турар бис.

«Кижи бүрүзү салым-хуузун боду эдилээр, бурган канчаар чаяан кааныл, ол үүлени чүктээр» дээр болгай. Шынап-ла, салым-чолу кандыг болурун кижи боду билир чүве болза, эки-ле чүве-дир ийин. Ындыг-даа болза, салымдан чайлаар чүве бар эвес, бистиң аравыста кандыг-бир аарыг-аржыктың азы хай-халаптың хайындан караа четпестеп, харын-даа согурара бергеннериң саны эвээш эвес. Чырык өртемчейни көрбес, долгандыр турар чүүлдерни чүгле дыңнап, суйбап турган шиңгээдип алыры базала амыр эвес човулаң ышкажыл. Ынчалза-даа олар кандыг-даа бергелерге торулбайн, амыдыралдың бүгү «ажыг» агымнарын шыдажып эртип, харын-даа оларга таарыштырган библиотеканың күзенчиг аалчылары бооп, чылда 360 хире номну номчуптар номчукчулар бар дээрге, оларның чурттаалгага ынаан, бодаа кижиден билииниң бедиин бодап келирге, эпчокдаа болур чорду.

Карак, угаан, мээ, баш-биле холбашкан чүве төлээде, караа көзүбес улус-биле тускай харылзаа тудуп алыры албан. Бир-тээ, номчукчу номну көрбес, чүгле чугаа дыңнаар, берген номну тудуп суйбаар болганда, библиотекарь кижиниң үнү оожум, тода, литератураны дүрген тып бээринден номчукчу сеткил ханыышкынын алыр. Ынчангаш республиканың согурлар библиотеказының ажылдакчылары турустунганыңдан бээр он чыл дургузында чаңгыс черге ажылдап, номчукчу бүрүзүн беш салаазы дег билир, кымга кандыг литература херегин баш удур белеткеп каап турары-даа ол.

Дугурушканывыс езугаар эртенги шакта библиотека эргелекчизи Нина Самдановна Тамдын бичии, тар, номнарны бот-боттарының кырынга тырып каан өрээлче чалады. Хөй каът чуртталга бажыңының артыы талазында «ужуру ындыг» дээн ышкаш чаңгыс өрээл, чырык чок болза, езулуг кара дүмбей подвал чер. Кирер эжикти безин чүгле өөренген улус тып чедер, дужунда эжикче кире бээр болзунза — садыг. Кандыг-даа албан чериниң арыг-силии ында ажылдакчылардан кончуг хамааржыр болур чүве. Алызында шык-ла турган боор, ындыг-даа болза, мында езулуг ээлер экидир деп түңнелге келдим. Кирер эжик аксында суйбап номчуур кылын номнарны томнар аайы-биле чыскаай салган, шугум-биле деннеп каан дег. «Улус аппарбас бе?» — дээн мээн бодалымны Нина Самдановна билген ышкаш:

— Бо суйбап номчуур номнарны тускай школа дооскаңнар номчуур. Оларның саны эвээш, моон мурнунда бичии уруглар Абакан, Бийск хоорайларга тускай эртем чедип ап турган болза, ам акша-төгерик чок болганы-биле өөрениң турарлар чок деп болур. Суйбап номчуур номнарны 22 кижи бижиттирип номчуп турар — деп тайылбырлады.

— Номчукчуларыңар кол нуруузу тыва улус-тур, олар колдуу тыва номнар хереглээр болгай.

— Библиотекавыс кожуунарда 13 филиалдыг, ында 400 ажыг номчукчу хаара туттуган, 6800 ажыг ном фондузу шыгжаттынын турар. Шынап-ла, номчукчуларывыс хөй кезии тыва чогаалчыларның номнарын номчуксаар. Республикага согур болгаш караа багай улуска таарыштырган улуг үжүктерлиг номнарны үндүрүп эгелээр үези келген. Аная компьютерлерни чүге ажыглаан болбас деп. Акша-төгериктиң чедиштези-биле чон чагыдыга кылбастаан, ынчангаш бистиң номчукчуларывыс ажыл соонда биске келир. Солуннарда чүүү бижээнин, сөөлгү медээлерни чугаалап таныштырар-дыр бис. Чугааланыр көмпьютер азы магнитофон болза, лентаны кижи бүрүзүнге салып берип болур болгай. Номчукчуларывыстың дилээн езугаар тыва номнардан «Араттың сөзү», «Уйгу чок Улуг-Хем», «Ангыр-оолдуң тоожузу», «Сөөлгү өртээл», Е. Танованың сөөлгү номнарын радиокомпанияга барып дикторларга номчуттуруп алган бис. Ол кассеталарны тыва улус катап-катап дыңнап, күзелдии-биле чагыдып ап турар. Кандыгдаа чүве өртектиг, 1 минута номчулга дээш — 2500 рубль, бир чуга номнуң 1 млн. ажа бээр, ынчангаш ном бүрүзүн эки шынарлыг бижидип алыры болдунмас херек. Боттарывыста «Легенда — М-401» дээр эрги магнитофондан аңгы аппасат-даа чок.

Библиотека эргелекчизи-биле чугаалажып олурар аравыста техниктиг септелге кылыры-биле Николай Кызыл-оолович Ховалыг чаныыста столда чыткан «Легендазын» ол-бо талазын көрүп, септелгени дооскаш, номчукчуларның дужааган кассеталарын хынап, дараазында номчукчуга белеткеп эгеледи.

— Кам чок деп чүвевис кончуг улус-тур бис ийин, кассеталарны үзе соккулап, номнарны оруп каапкан болгулаар, ылангыя тыва улус — деп, хоочун библиотекарь Валентина Канчыыр-ооловна Оюн сеткилин чажырбады.

Валентина Канчыыр-ооловна чаңгыс бо библиотекада хөй чылдарда ажылдап келген болгаш кайда, кандыг ном чыдарын, кымга кандыг ном чедирерин, ол номчукчуга кандыг аян-биле чугаалаза экил дээрзин ыяк билир. Ынчангаш номчукчулар оон ажылын хүндүлээр, бажыңнарында чыып турарлар ону бо-ла маңаан, сураглаан олурар. А үш дугаар библиотекарь Татьяна Бегзиевна Намдак номнар-биле ажылдап, хүнде келген солун, сеткүүлдериниң кыска допчулалын кылып турда, арга-дуржулгалыг, эшөөрүнден дудак чок. Ооң бүдүрүлге черинге, инвалидтер бажыңына лекция, беседа кылган турарын бо-ла көрүп болур. Чаңгыс сесбиле чугаалаарга, ожуктун үш дажы дег эжишкилер кижи чугаалап ханмас буянныг ажылды кылып, караа согур улуека карак, кулак болуп чоруур улус-тур деп билдим. Келген номчукчулар олардан дүүн кежээ бистиң Президентивистиң, Дээди Хуралдың Даргазының интервью берип турда арын-шырайы кандыг турганын, бир черге улуг тыныганын, кандыг хеп кедип алганын безин айтырып билип ап турар дээрге-ле, библиотека ажылдакчылары номчукчуларының чүгле ном берикчилери, агитаторлары эвес, а караа, кулаа апарган дизе хөөредиг чок.

Ушинскийниң тоолунда бай садыгжы амы-тынын алган чүгүрүк аъды согурара бээрге, үндүр ойладыптар. А суурнуң чону арын-нүүр чок садыгжыга шииткел онаап, аътты азыраар кылдыр доктаал хүлээп алыр. «Эки аъткa ээ хөй» деп тыва улустуң мерген чугаазы маңаа база хамааржыр. Эки буянныг үүлени кылын чоруур бо библиотека ажылдакчылары боттарының норма чок ажылындан аңгыда, кандыгдаа камгалал чок. Ажылдаар чери бичии, тар, агаар чедишпес. чүгле сайгылгаан чырыынга ажылдап хүнээр. Тускай эрги номнар шыгжамыры чок болганындан, ажылдаар столдарда номнар лээвнирге шаштыккан. Суйбап номчуур номнар кирер эжик аксында келген, а магниттиг номнар, лентага бижиткен чогаалдар бот-боттарынга чыпшыр чытпас ужурлуг турда, оларны салыр чер чок болганы-биле катташтыр салгылап каан. Чамдыыының бижилгези баксыраан азы шуут балалып калган.

Библиотека чыл санында 30 млн .рубльдиң чугааланыр, 3 — 4 млн. рубльдиң суйбаар номнарын ап турган. Амгы үеде бо талазы-биле байдал база дувөренчиг. Бо чылдың эгезинден тура Москвага 15 млн. рубль өрелиг, бирги кварталда 12 млн. рубльге чээли-биле солун, сеткүүл чагыдып алган, ам-даа төлеттинмээн. Ынчангаш ийиги чартык чылда чагыдылга кылыры бергедээн. Акша чок болганындан, чээли-биле номнар чагыдарга, багай шынарлыг номнар кээп турары библиотека ажылдакчыларын дувөредип турар.

Республиканың согурлар библиотеказы Культура ямызынга хамааржып турар. Ямы библиотекага болур-чогууру-биле дузаны көргүзүп, ажылдакчыларның шалын акшазын бир разряд бедидип бергеп. Бир дугаар категорияның библиотекары 300-350 муң шалыңныг. Бо шагда чаңгыс катап садыглаарынга безин четпес акша-дыр-ла. Кижи бодаарга библиотекага республиканың согурлар ниитилели, социал-камгалал ямызы, адак дээрге хоорай чагыргазы улуг дузаны көргүзүп, чаңгыс үзел бодалдыг ажылды чоргуску дег. «Бо улуг организациялар согур улуска тускай библиотека барын безин билбес боор» дээн хөөннерни дыңнаарга, безин чаржынчыг-дыр. Хөй номнар тудуп алгаш бажыннар кезип деп чүве амыр эвес болбайн аан. А Каа-Хемде кырганнар бажынында номчукчулар база четтикпейн маңаа түрүр. Неделяда ийи катап бүдүрүлге черинге солуннар допчулалы кылыр... Чедер черле хөй, а мунуптар боттун хөлгеэн чок.

Эки аъттың ээзи хөй... Буянныг үүлени кылып чоруур библиотека ажылдакчыларынче ээ көрүүл, хамаарылгалыг ямылар, организациялар дузаны чедирер боор дээрзинге бүзүредим. Кандыг-даа тооллун төнчүзү эки, аас-кежиктиг болур чүве болгай.

Светлана МОНГУШ.

Хүннүң медээлери

«ЧҮРЭЭМ МЫНДА БЫЖЫГЛАТТЫНГАН»

ТЕС-ХЕМ. РФ-тиң Журналистер, ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, ТР-ниң Күрүне шаңналының лауреады Чооду Күнзек оглу Карга-Күскениң 60 харлаанынга база чогаал ажылынга 40 чыл барган болуп келгенинге тураскааткан «Чүрээм мында быжыглаттынган» деп чогаадыкчы кежээлер Тес-Хем кожуунуң бүгү чурттакчылыг суурларынга кодурлуушкуннуң, найыралдың, ханы билчиишкиннериниң байдалынга болуп эрткен.

Он ажыг номнуң, 40 ажыг ыры созулуң автору, чогаалдарындан үзүндүлерни, шулуктерни үжуражыышкынар үезинде чоңга номчуп берип, ооң сөлүнги бижээн ырыларны суур бүрүзүнге уран талантылыглар күүседип, моральдыг, материалдыг деткимчени көргүзүп, чогаадыкчы ажылынга чедиишкиннерни кожуунуң чону күзээн.

«ХЕНЗИГБЕЙ» 40 ХАРЛААН

ЭРЗИН. Кожуун төвүнде «Хензигбей» дээр уруглар садынын 40 чыл ооң байырлаан ачы-буян марафону солун байдалга эрткен. Садиктиң эң баштайгы эргелекчизи Тамара Седипокова, кижизидикчи башкы Долума Нүрзат бичии чаштарны кижизидип турар чернин төөгүзүн тодаргай чугаалаан. Садикке ойнап, өскен Юрий Ламажаа, Светлана, Максыр, Валентина Салчак, Игорь Ламажаа олар бутбиле ажылдадыр даараныр машинаны, Шолбан Кыргыс, Саяна Балзанай — 2 млн. рубльди улус өөредилге киллизи баш дүгү таарыыр машинканы, башкыларның профэвилел кожкому 500 муң рубльди, чонну ажылга тургузар төптүң директору Бииза Самбуу хевисти уруглларга белек кылдыр бергеннер.

ТӨРЕЛ АЙМАК БАЙЫРЛАЛЫ

Булуң-Бажы суурга ТР-ниң алдарлыг эмчизи Екатерина Норбунуң киржилгези-биле Норбулар деп төрел аймак (шупту 108 кижи) улустуң байырлалы солун, кижизидикчи утка-шынарлыг байдалга эрткен.

Байырлал үезинде төрел аймактың кижи бүрүзүнүң бүдүргени көдээ ажыл-агый продукциязының, аъш-чемниң, аргаан, даараан идик-хептиң, сиилбиг кылган дериг-херекселдериниң делгелгези солун болган. Тыва чоннуң чаагай чанчылдарын аныяк өскенге өөредип, кижизидиринге үлегер-чижек болган төрел аймак байырлалы онзагай, көрүштүг эрткен.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

* * *

КУНГУРТУГ. Бо чылгы май байырлалының бүдүүзүнде Тыванын ырак-узак булуңнарының бирээзи Кунгуртуг суурда чаа пекарня ажыттынган. Тудугну ажыглалга киирериңге Тыванын Хереглекчилер ниитилели улуг ажылды кылган.

Орук чирик чок, ырак черге тудуг материалдарын чедирип алырынга шаптараазыннар турза-даа, бо тудугну тудуп доозарынга хереглекчилер ниитилениң баазазы (директору В. Ооржак), Кызыл кожуунуң хереглекчилер ниитилели (Ю Монгуш), тудугжулар (бригадири И. Монгуш), эптекчилер бригадазы (С. Дулесов) улуг үлүүн киирген.

Бежен-оол ШОКПАА.

Көдээ черде

ҮЛЕГЕРЛИГ СУУР ДЭЭШ

Сүт-Хөл кожуунуң Кызыл-Тайга сумузунда 176 өгбүле бар. Ниитизи-биле 730 улуг, бичии кижилер бактаан турар, оларның иштинде 96 пенсионер болган инвалид бар.

Суму чагыргазы чоңнуң социал хандырылга килдизи-биле демнежин алган ажылдан турар. Ооң даргазы Тыва Республиканың Улуг Хуралының кежигүнү Чечек Монге-Назыновна Кенден суурнуң болган Үстүү-Ишкиниң пенсионерлериге, инвалидтериге болгаш чединмес өг-бүлелерге эвээш-биче-даа болза далган, тараа, чигир, үс, таакпы, от, ямзы-бүрү бидаа кылыр барааннарны чигелделиг өртектерге садып, чамдыктарыңа халас үлеп, оларның амыдырал-чурттаалгазын сонуургап, эвээш эвес үнүүшкүннерни кылгылаан. Чамдык пенсионерлерге, инвалидтерге, чединмес өг-бүлелерге 2-3 тонна хомүр-дашты, аъш-чем, далган, тарааны, үс чигирни халас-даа берип турар.

Рынокту экономиканың, бо берге үезин ажып эртер, азырадыкчы хоошнерден уштупун, өг-бүле бүрүзү тускай мал-маганны, ногаа, чимисти, картофелди тарып остүреринге улуг кичээнгейни салып, чоп ортузунга тайылбыр ажылын доктаамал чорудуп турар. Бо ажылга Кызыл-Тайга ортумак школазының социал педагог башкылары Зинаида Увековна Ондар, Соня Дамдыновна Ондар идепкейлиг киржип, улуг ажылды кылып, чоп-биле быжыг хаарылзаалыг ажылдан турары оорунчуг.

Кодээ культура бажыңының директору Чайзат Чамзыр-ооловна Ондар, ураң үүл удуртукчузу Долума Чылбак-овна Монгуш чоңнуң культурлуг дыштанылгазынче кол кичээнгейни салып, ямзыбүрү темалыг кежээлерни, концерттерни, ужуражылгаларны, эрттирни, оске суурларже солун концерттери-биле аалдап, үнүүшкүннерни кылын турарын демдеглевес арга чок.

Сумуга хамааржыр школа, ясли, эмиелге, культура одаа дээш оон-даа оске организацияларның коллективтери хөй-ниитиниң ажылынга идепкейлиг чорууп коргүзүп турарын канчаан черле демдеглевезил. Эвээш-биче-даа болза кылып чорудуп турар ажылдар-биле чергелештир, ам-даа шиитпирлээр ужурлуг ажылдар-ла хөй. Чижээ, өг-бүле бүрүзү боттарынга четчир аъш-чемни, ногаа, картофель, тарааны, малмаганынга сиген-ширбиилди, одек-кыштанны келир кышка ыяк белеткен алырын, ол ышкаш пенсия, пособие, шалың алган хүннерде арагадарыже сундугар, орта ажылагый кылбас, оорланыр, чурум үрээр хамаатылар-биле хүн бүрүнүң ажылын чорудары, тараан тарааның, погааның, картофельдиң кадатка-дагалалын күштелдирери, келир чылдың аъш-чемге, үрезинге хереглээр тараа культураларын, курлавырлаан алыры, суурнуң чаагайжытыылгазы, ашталгазы, чугайлаашкыны дээш оон-даа оске ажылдарны чон-биле демнежип алгаш ажылдаары бистиң бир кол сорулгавыс.

Кызыл-Тайга сумузунуң бүгү чурттакчылары үстүнде адаттынган үүлүдерни бир дем-биле ажып эрткен, оскеп, төрээн Кызыл-Тайгавысты бүгү талазы-биле үлегерлиг суурларның санынга киирер дээш кызып ажылдаар дээрзинге идегел улуг.

Бүргүт-оол ОНДАР.

БОЙДУСТУҢ АЯННАШКАА

Кижи бойдустуң чаартыкчызы, төлү дээри-ле чеп. Ынчалза-даа үрегдекчизи база апаары шын. Кандыг-бир үнүштү кезип, узуткан каарга долгандыр турар бойдустуң аяннашкаа үрелир. Чамдыкта ону чедир бодавайн баар-дыр бис. Часкы ыяш олуртулгазының хайнышкынныг үези келирге, арга-арыглардан ямзы-бүрү чаш ыяштарны тургаш, хоорай, суурларга эккээр бис. Баштайгы үелерде күдумчуларга, скверлерге, садтарга олурткан ыяштарның бүрүлери частып, ногаан эрыг үнүп келгилээр. Чаражын чүү дээр. Кажат чай дүжүп, изиг хүннер келирге, хөөкүй ыяштар ажаал, хайгааралының багайындан кадып, курган эгелээр. Бо чаартыкчы чорук бе? Мен ынча деп шыдавас мен. Ооредиг кылдыр хараганнар дугайын киирип көрейн.

Кижи бодап көөрге, хараганнар ажык чок ышкаш сагындыраа. Херек кырында олар безин мыйгак-хараган, хола-хараган, кызыл-хараган, инек-хараган суг дээш, элээн каш болуктерге чарлыр. Болук бүрүзү тускай ужур-дузалыг. Бир чамдыызын ногаан үнүштер кылдыр кудумчуларга, бажыңнар чанынга олуртуп-даа турар болгай бис. Хараганнар частып, чечектелип турда аажок чаагай чыттыг. Ынчангаш арылар, ховаганнар оон ыравас, анаа чыглыр. Хараган ханы дазылдыг, кончуг быжыг чадан үнүш. Шаанда бистиң ада-өгбелеривис оортан бижек кылып, кымчы сывындан эгелээш оон-даа оске үүлдерни кылып ап чорааннар. Чудаан, аргандорган инектер хараган бажы оттап кыштааш, кыш ажа бергенин чаңгыс эвес удаа көрдүм. Даглыг чернин чараш мыйгак-хараганнарының будук, чечээ шээр малга хоолулуг чем. Ылангыя ошкү мал ону хөлчок чиир. Моон көөрге, даглыг чернин болгаш ховуларның, шаттарның чадан хараганнары мал-маган өстүреринге үүже болур-дур.

Тараа, сиген, огород шөлдериниң хараганнарын аштап арыглаарда, буга үнүнде турарларын арттырыг кагы дег болур. Чүге дээрге буга кыдыында хараганнарга боратхирилээлер дээш хамык культарывыс ацаа уялаар, дүннээр болгай. Олар хоралакчы курт, кымыскаяктарны узуткаар дузалакчыларывыс болурдур. Ону тутпас ацаар бис. Улуг-Хем кожуунуң девискээринге суурлар-даа, ара чоп чылдыг-на сиген кезип ап турар кезек-кезек черлерде хараганнарлыг оймактар бар, чүве.

Кажан сиген шөлүн оондаа алгыдар, улгаттырар дишкеш хараганнарны сөп ортедип, черни дескилен кааптарга, даразында чылын ол девискээрге сиген үнмейн барган. Оон чоорту даазыраа шилчээн. Ол-шык дыртын турган хараганнарны камхайыра чок узуткаанының түңнели ындыг болган - дыр.

СУГГАТТЫГ ШӨЛ — ДҮЖҮТТҮҢ МАГАДЫЛАЛЫ

Часкы хову ажылдарын ой-шаанда бедик агротехниктиг байдалдарга чорудары бо хүннерде кодээниц ажыл-ишчилерин кажангызындан артык дүвүреди берген. Чүге дээрге, кодээде кывар-чаар материалдар, артык кезектер, үрезин айтырыглары акша-тогерик чогундан дыка нарыыдаан. Ол дугайында чугаа бистиц корреспондентивис Кежик-оол Чөреве биле Чаа-Хөл кожуун чагыргазының кодээ ажылагый эргелелиниц начальниги У. О. Шаравиниц аразында болган.

— Часкы хүн чылды чемгерер дижир болгай. Кожуунуц тараажылары хову турлагларын ээлеп, сөөлгү белеткел ажылдарын доозун турар. Бо талазы-биле боттарыцарныц бодалдарыцарны чугаалап көрүцерем, Уйпуу Оскурович.

— Силерниц ооңар чөп. Далашпас болза талаар, ТР-ниц Президентизи Ш. Д. Ооржак коожууннар даргаларын чыып, часкы хову ажылдарын эрттириниц аргаларын чугаалашкан. Чаа-Хөл кожуунда чедер, четпес чүүлдерни тодараткаш, Чазак-биле дугуржулганы кылган. Президентивистиц болгаш Чазаавыстыц ой-шаанда дуза кадып келгенинге чүгле байыр чедирер апаар. Күскээр бүгү өрелерни дуглаарынып аргаларын ямдан эгелеп дилеп турар бис. Кол оорганалын турар чүүлүвүс — тараа. Бо чылын чүгле суггаттыг болгаш кац-халыынга алыспас черлерге тараа тарыыр сорулгалыг бис. «Найырал» совхоз ийи муц гектар шөлге, «Шаңчы» колхоз бир муц дөрт чүс гектарга, «Ак-Хем» каттыжыышкын — дөрт чүс, «Ак-Туруг» каттыжыышкын сес чүс гектарга тараа культураларын тарыыр. Ол черлерге 490 тонна үрезин керек. Амдыызында ажылагыйларда чүгле 178 тонна үрезин бар. Часкы хову ажылдарынга хереглээринге 89 тонна бензин, 438 тонна солярка негеттинип турар. Часкы тарылгага киржир техниканыстыц барык сезен хуузу белен байдалда. Кывар-чаар материалдарга болгаш артык кезектер садын алырынга 2,4 миллиард рубль херек.

— Өре-ширеге дүжерге өөделевес дижири чөп. Ону болдурбазыныц аргаларын дилеп турар силер бе?

— Бо баш мунгаш айтырыг. Совхозтар ажылчыннары, кооператив кежигүннери, колхозчулар, араттар шилчиишкин үезиниц нарын-бергезин хаяа медереп, кызыг ажылдан турарын айтыр апаар. Акша-шалыц албайн турар хирезинде кижилер ажылын салбайн турар. Ону мен езулуг патриотчу чорук деп санаар мен. Аш чарлап, ажыл соксадын чыткан малчын чокла болгай. Чүвениц ужурун сыр-дедир суртаалдаар, дедир төвер кижилер бар болбайн аан. Ындыгларга кандыг-даа реформа херек-чок. Олар чүгле алырын бодаарлар болгай. Өре-шире чок чурттаар дизе, чүгле эки ажылдаар херек. Эрткен чылын кацдаашкын, улуг хат-шуурган чер ажылынга улуг каражаны таварыштырды. «Ак-Туруг» совхоз Улуг-Ховудан адыш тараа-даа албады. Үрезин уруп аар дугайында өске ажыл-агыйлар хемчег албаннар. Үрезин дээрге торүүр хой, саар инек биле дөмей, эргежок чугула чүүл-дүр. Ам кээп үрезин садын аңрыга 1,6 миллиард рубль негеттине берген. Ооц орнунга ол акша-төгерикти өскээр ажыглаан болза чүнү-даа бүдүрүп албас бе? Соц-даартаны бодаваска ындыг боор-дур.

— Суггаттыг шөлдер дугайында чугааладыцар...

— Кожуунда Аймыырлыг, Терезин суггарылга системалары бар. Оларны алдан чылдарда ажыглалга киирген чүве. Арыктарын кылып каан-даа болза, суг барбас, ажык чок шөлдер эңмежок. Чижээ, Терезинде бир муц бир чүс гектар суггаттыг шөлдүц алды чүзүнге суг четпес. Аймыырлыгныц 765 гектар чериниц дөрт чүзүнге суг үзе-тура чедер. Ынчалза-даа артканкалган суггаттыг шөлдеривисти чөп ажыглаар дээш шыңгыы демисежир апаар бис. Терезиниц болгаш Аймыырлыгныц шөлдеринге дараалаштыр 400-200 гектар тараа культураларын чазын чажар бис. Ажыыбиле чугаалаарга, 800-400 тонна магадылалдыг дүжүт-түр. Ол дээрге кыжын малга бээр саваң ышкажыл. Ыышталдыр өзе берген люцернага бодаарга, тараа каш-даа катап ажыктыг деп орарым бо. Тараа турда мал-маган-даа, кижилердаа тодуг-догаа болур. Ынчангаш суггаттыг черлерни оюк-деликтеп-даа турган, чөп ажыглаар херек.

— Механизатор кадрларбиле хандырылгаңар кандыгыл?

— Бо айтырыг амдыызында болур-чогууру-биле шиитпирлеттинип турар. Механизаторларывыс чедер дээрим ол. Часкы сезон үезинде ийи ээлчегни ажыглаар сорулга-биле ажылагыйларда тодаргай хемчеглер алдынган. Механизаторларныц ажылдаар, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарыныц аргалары хову-трактор бригадаларында бар. Шаңчыда, Терезинде, Аймыырлыгда, Улуг-Ховуда хову турлагларында ниити чурттарга бажыңнары, столоваялар бүрүн септеттинген.

— Тараа дугайында айтырыг көдүрлүп келгенде социал айтырыг чайгаар-ла турғустунуп кээр. Ол дугайында каксы чугаалап көрүцерем?

— Часкы тарылга чоруп турда кижиниц караанга алдын күстүц чаагай дүжүдү чуруттунуп кээр болгай. Ол амданныг ак хлеб дээрзи билдингир. Садыгларда хлебтиц ортээн хостуг салыпкан болгай. Чаңгыс булка амдыызында 3-4 муц рубль бооп тур. Соц-даарта каш аңаарын чүгле Бурган башкы-ла билирыйнаан. Ооц ортээн улгатырбас дизе суур бүрүзүнге хлеб быжыыр чер, далган дээрбезиц кылганы дээре. Бо хүннерде Ак-Туруг, Булуц-Терек, Шаңчы суурларда далган дээрбелери бар бооп турар. Боттары дээбелигде далганны быжыыр чиптер болгай. Саян артындан эккелген далганга деңнээрге, бодувустуц тараавыстыц далганы чиик өртектиг дээрзи билдингир. Булуц-Терек суурда хлеб быжыыр чер ажылдан турар. Ону «Ак-Хем» совхозтуц директору тургаан, ам Кызыл-Даг кооперативтиц даргазы Светлана Даргановна Куулариыц идепкейлиг киржилгези-биле туткан чүве. Ам ол суурнуц чурттакчылары кожпонуц улуг өртектиг хлевин садып албастаан. Чаа-Хөл суурга база ындыг пекарняны кылып алыр болза чонувуска ажыктыг. Тараалыг-ла болза амыдыраа чорүй баар бис. Саарылгалыг экономика кылып бүдүрген чүүлдер чокта чүү-даа эвес дээрзи билдингир. Ынчангаш черни чоп ажыглаан, ооц кежиин четтирип, хлеб быжыыр чер, дээрбе дээп ышкаш биче бүдүрүлгелерни көвүдедирп чугула апарган. Часкы хүн чылды чемгерер дээпи ышкаш, хүнүн бодавайн, бурунгаар көрүп базын орарыыстыц ужуру ындыа.

— Ажык-чарлыг чугаңар дээш четтирдивис, Уйпуу Оскурович!

Оваарымчалыг болуулуңар

Тываныц девискээринге чылдын-на апрельдиц төнчүзүнден октябрь айныц эгезинге чедир арга-арыг өрттериниц айыылы диргелир, ол үениц иштинде арга-арыгже кирери хоруглуг. Ыаш ажылагый черлериден тускай чөпшээрел бижиктерни алган соонда арга-арыгже кирип агаарлап, ацнап база ажылдарны кылып болур.

Арга-арыгныц кол дайазыны өрттер болганда, ону колдуунда-ла, оваарымча чогубиле, кижилер болдуруп турар. Маңаа хямаарыштыр тускай дүрүм-доктаалдарны, ылаңгыя кожууннар девискээрлеринге, үндүрери чугула. Бети дээрге-ле ыышты одалгага ажыглаан турар болганда кижи бүрүзү харыысалгалыг болуру албан. Өрттер болу бээрге киржир, өжүржүр кижилер бааин тыывылбастай бээр ышкажыгай. Чижээ, анчыларны база ыыш хереглекчилерин даңзылап алгаш, оларны ол — ажылга кириштирзе артык эвес.

Дазылында турар ыыштыц өртээ кожуунуц кассазынче кирип турар болганда, беримчелиг кады ажылдажылганы чаа сау-биле ажылдан кылза эки хире, оон аңгыда ыыш ажыл-агый черлери сигенниг болгаш мал одарларлыг черлери дээш база толеп турар, ол черлерни херек кырында кожуунуц малчыннары, араттары, ажыл-агыйлары ажыглап турарлар. Ынчангаш ийи дакпыр чер ажыглалы дээш, үнүүрүглер толеттиниц турар дизе частырыг чок бооо.

Кандыг-даа чергенин удуртур даргалары ажылын экологтуг башкарылгаже колдатса чогумчалыг хире. Чүгле арыг-шевер, ыш-бус, бок-сакче сагыш салыындан аңгыда, аал-оранывыстан ыракта турар төрээн бойдузувус канчап тур деп дүвүрелди бодап чорза ырак көрүштүг болгу дет, чүге дизе, үстүнде сагыш салыышнаар хүн бүрүнүц, бүгүдениц карак огунда көстүп база кылдыыш турар айтырыглар-дыр. Кандыг-даа саа дүптүг дээрзин билир бис, ылаңгыя бо берге үечадада арга-арыгларывыс часкаанзырап, шупту талазындан когаралга таваржып турар.

Акшаландырыышкын чүгле ажылдаан төлевирге мөлдүк-ле өйлежип, кывар-чаар чүүлдерге, дериг-хереклерге болгаш өске даа херек ужурлуг чүвелерге четпейн турары, чүү-хөө өртээ улгатканы-биле арга-арыг ажылдакчылары улуг моондактарга таваржып турар. Боттарыцар ажылдан алынар дээр, бүдүрүп алган бараанывыс чамдыкта сайгартынмайн баар, чонда акша чогу-биле, оон аңгыда чарыгдалдар дээштиг орулганы киирбес боор-дур.

Көстүп турар байдалды эки кылдыр көргүзүксээр даргалар удуртулгада амдаа бар. Байдал канчаар-даа ажок берге, мындыг турда кандаашкын болуп, улуг өрттер өскүзе мырынай халап болур. Эрткен, эки дээп үелерде безин бергелеп турган улус моон соңгаар та канчаар бис, ынчангаш ангыланмайн, чүгле бүгүденин деми херек.

Эрзин кожуунуц арга-арыглары делгем улуг девискээрлиг болгаш күрүне кызыгаарынын кыдыы-биле шойлуп чоруткан. Ындыг болганда харыысалга кончуг улуг. Арга-арыг хайгааралында штат езугаар 14 кижи хаара туттунган, ол хирезинде кызылында кылыр дээр сураг бар, ол улуг частырыг болурундан аңгыда, акшаландырыышкын айтырыы ол көргүзүглерден хамааржыр хире. Ажыл харыысалгалыг, берге, эки дизе-ле, айда 400 мун рубльди холга алыр. оон дора чүве — ай-айы-биле акша үнмеви. Чижээ, эрткен чыл дургузунда, август айда, мөөңү-биле чаңгыс катап үнези оранчок кудулаан акша алган бис, оон бээр бо үеге чедир ол байдал дамды суг-биле дөмей; каш-ла санныг чээли акша бээр, чүүдаа чүвеге четпес, ам база үнези кудулаан акша-шалыцны Президентиниц айтыышкынын езугаар бээр-ле ыйнаан. Хомуданчыг-дыр! Бистиц удуртулга черинче бижиирге ол-бо деп харыы бээр, көдээ черде бистер айайы-биле акша чок бергедеп турувуста, хоорайда чурттап турар даргаларывыс та канчап амыдырап турар улус чүве, кижи кайгаар.

Эрзин кожуунуц девискээринге каңдаашкынныг 1990 чылда дыка улуг когаралдыг арга-арыг өрттери болган. Ындыг хүл-хуюк өрттер катаптаваазын деп бодаар болзувусса тайылбыр, кижизидилге ажылын чогумчалыг, дээштиг чорудар херек. Чүгле арга-арыг ажылдакчыларынын херээ дээр болза ол шынга дүүшпес, олар хайгаарал ажылындан аңгыда планда көрдүнген өске-даа ажылларны база кылып турар, ынчангаш бүгүдениц деткимчези херек болур. Арга-арыг бойдустуц кезээ, чоннуц байлаа болганда, ону кижи бүрүзүнүц камгалаар хүлээлгези болур.

Арга-арыгга чорааш, откөс-биле оваарымчалыг болур болза артык чүве болбас. Чаңгыс сереңги сая санныг ыышты өртт дип каап болур, а чаңгыс ыыштан сая санныг серенгини кылып ап болур. Хүл-хуюк болдурган өрт соонда арга-арыг, хорзун, ан-мен, өске-даа бойдус эвээш дизе-ле 100 (чүс) чыл болгаш тыптыр. «Төрээн бойдузун камгалаары дээрге-ле, чуртун камгалаары ол» — деп улуг орус чогаалчы М. Пришвин шагда-ла чугаалап чораан. Ону утпаза чогуур.

Валерий КӨШКЕНДЕЙ.
Арга-арыг ажылдакчызы.

Абитуриентилерге

КИРЕРИНИҢ ЭКЗАМЕННЕРИ:

ТЫВА ДЫЛ

Удавас, санныг хонуктар эрте бээрге, Кызылда күрүне университединиц аңгы-аңгы факультеттеринче киреринiц экзаменнери эгелээр. Практикадан алгаш көөрге, чылдан чылче «Тыва дыл болгаш литература» деп мергежилче кирер күзелдиг абитуриентилерниц саны көвүдеп турар. 1996-97 өөредилге чылында ол мергежилче бот-өөредилгелиг болгаш кирип өөренир студентилерни университеттиц бирги курузунга бир дугаар хүлээп алыр апаар. Университет студентизи болур дээрге-ле, аажок улуг аас-кежик, хоргаарал, чеднишкин болур ужурлуг. Ынчангаш ындыг улуг атты чедип алырда, абитуриентилерниц база башкыларныц, ада-иелерниц талазындан кончуг улуг белеткел, харыысалга негеттинер. Ол белеткелге методиктиг суме-тайылбыр бээрин бистер, тыва дыл болгаш литература кафедразының башкылары, шиитпирледивис.

1996-97 өөредилге чылында университеттиц «Тыва дыл болгаш литература» деп мергежилинче кирер дээш абитуриентилер 4 экзамен дужаар: тыва чогаалга чогаадыг, тыва дылга аас-биле, тыва литературага аас-биле, орус дылга эдертиг бижиир.

Тыва дылга аас-биле дужаар экзаменниц айтырыглары шупту школа программазындан алдынган, 5-9 класстарныц тыва дыл номнары-биле программа езугаар белеткелди чорудуп болур. Ол белеткелди чорударда, тыва дыл башкылары база ада-иелер күзелдиг абитуриентилерге бүгү тала-биле дузаны чедирери күзенчиг. Чүге дизе школаларда өөредилге номнары чеңшпес, ынчангаш бистиц сүмевис мындыг: өөредилге номнарында дүрүмнерни, чугула херек чижектерни чара парладыр, херек консультацияларны башкыларныц талаазындан күштелдирер.

Бир билетте үш айтырыг турар. Бирги айтырыг фонетика, лексика, сөс тургузуу болгаш дузалал чугаа кезектеринден тургустунган болур. Ийиги айтырыг тускай чугаа кезектеринден болгаш синтаксистен кирер. Билеттиц үшкү айтырыы — сайгарылга. Чижек билет мындыг:

1. Эдеринчилериц утказы болгаш грамматиктиг демдээ.
2. Кол сөстүц илереттинери.
3. Сайгарылга.

Мооц мурнунда чылдарда киреринiц экзаменнерин дужаан турган абитуриентилерниц харыыларындан алгаш көөрге, грамматиктиг сайгарылгаларныц методиказы республиканыц школаларында аңгы-аңгы бердинип турар, чогуур деңнелиннге четпес. Абитуриентилер домактыц 5 кежигүннерини билбес, оларныц кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин тып шыдавас, ынчангаш домак сайгарылгазын кыла албас. Он чугаа кезээн четче билбестер, оларныц утказарын база грамматиктиг демдектерин шуут адап чадап каар. Фонетиктиг, лексиктиг база сөс тургузуунга сайгарылгаларны будаар, үн биле үжүктү ылган билбес. Я, Е, Ё, Ю деп үжүктер сөске кирген турда, үн болгаш үжүктүц аразында сан талазы-биле деңнээ эвес апаарын билбес. Дөс биле дазылды будаар, укталган, укталбаан дөстерни ылган ыыштаа база өскертилге, чогаадылга кожумактарын абитуриентилер тып албастар. Ынчангаш үстүнде четпестерни өөренип көргеш, грамматиктиг сайгарылгаларны чорударының негелделеринге доктаар бодалдыг бис.

1. **Фонетиктиг сайгарылга.** Бо сайгарылганы мынчаар чорудар: бердинген сөстүц үн тургузуун сайгарарда, баштай ол сөсте чеже үжүк, чеже үн барын тодараткаш, оон слогтарын тывар. Слогтар ажык бе, хаалчак бе база чугаалаар. Ооц үн бүрүзүнүц сайгарылгазын кылыр. Чижек сайгарылга: Аалдар — 6 үжүк, 5 үн, 2 слог, 1-ги, 2-ги слог хаалчак. Аа — узун ажык үн, дыл соонуц, кадыг. Л — ажык эвес, аяар, ыыткыр. Д — ажык эвес үн, кошкак (ыыткыр), а — ажык үн, кыска, дыл соонуц, кадыг, р — ажык эвес үн, аяар, ыыткыр.

2. **Лексиктиг сайгарылга.** Сөстүц кандыг чугаа кезээнге хамааржырын чугаалаар. Оон сөстүц лексиктиг утказын тайылбырлаар. Чаңгыс азы хөй уткалыг бе, чугаалаар. Сөс антонимнерлиг, синонимнерлиг, омонимнерлиг бе, айтыр. Чижек сайгарылга. Ак — демдек ады. Кандыг-бир чүвениц өңү, хөй уткалыг сөс синоними — чырык, антоними — кара, омоними — ак (кылыг сөзүнүц дөзу — ак). Маңнаар — кылыг сөзү, кижилерниц, дириг амыттаннарныц база машиналарныц дүрген хөделиишкини, шимчээшкини, хөй уткалыг сөс, синоними — чүгүрер, антоними — кылаштаар, омоними чок.

3. **Сөс тургузуунга сайгарылга.** Баштай бердинген сөстүц дазылын тывар, оон тус-тус кожумактарны (өскертилге, чогаадылга) тодарадыр. Ең сөөлүнде сөстүц дозун тыпкаш, укталган, укталбаанын айтыр. Чижек сайгарылга: ажылчыннарывысты — сөстүц дазылы — ажыл, чын — чогаадылга кожумаа, нар — хөйнүц санныц өскертилге кожумаа, ывыс — хамаарылга кожумаа, ты — опаарынып падежиниц кожумаа, сөстүц дозу — ажылчын, укталган.

4. **Чугаа кезектеринге (морфологтуг) сайгарылга.** Чүве ады. Баштай сөстүц эге хевирин тывар. Оон укталган, укталбаан бе, хуу, ниити бе, айтыр. Сан, хамаарылга, падеж кожумактарын тус-тузунда тодарадыр. Үлегери: малчыннарывыска — эге хевири малчын — укталган, ниити, хөйнүц саны, бирги арын, бээриниц падежи.

Демдек ады. Укталган, укталбаан бе, тывар. Шынарныц, хамаарылганыц бе, шынарныц демдек адынып чадазын айтыр. Ногаан — укталбаан, шынарныц, өйүнде чада.

Сан ады. Баштай тургузуунуц талазы-биле бөлүктерин (бөдүүн, нарын, каттышкак) айтыр, оон утказынып аайы-биле бөлүктерин (түц, дугаар сан ады, чыырынып, хуваарынып, үүрмектээриниц) тодарадыр. Чижек сайгарылга. Сезен — нарын, түц сан ады. Үжелээ — бөдүүн, чыырынып. Бешки — бөдүүн дугаар сан ады. Дөртен беш — каттышкан, түц сан ады.

Ат орнуу. Баштай ат орнунуц бөлүүн айтыр. Кайы чугаа кезээнге айтып турар болдур, оон грамматиктиг демдектерин тодарадыр. Чижек сайгарылга. Силер — арынныц, хөйнүц саны, адаарынып падежи.

Кылыг сөзү. Бердинген сөстүц эге хевирин айтыр. Дөзү, оон укталган, укталбааны. Тургузуунуц аайы-биле хевири (бөдүүн, нарын, составтыг), причастие, деепричастие хевири бе, айтыр. Наклонениези. Кылыг сөзүнүц болуушкун наклонениезиниц үелери, арын, сан уткалары. Чижек сайгарылга. Чугаалаан — эге хевири — чугаалаар, дөзү — чугаала, укталган, бөдүүн, болуушкун наклонениезиниц шагда эрткен үезинде, чаңгыстыц санында, 3-кү арында. Өргүдүлер — эге хевири — өргүүр, дөзү — өргү, укталбаан, бөдүүн, болуушкун наклонениезиниц чоокта эрткен үези, хөйнүц санында, 3-кү арында.

Паречие. Укталган, укталбаан бе? Кайы бөлүкке хамааржырыл? Чижек сайгарылга. Чараштыр — паречие, укталган кылдыныг аргазының наречиези. Дүүн — укталбаан үениц наречиези.

Дузалал чугаа кезектериниц сайгарылгазы.

Эдеринчилериц сайгарылгазы. Эдеринчини тыпкаш, кандыг чугаа кезээнге хамааржыр сөс-биле ажыглаттынганын чугаалаар. Чижээ. Бажыц иштинде ном хөйдүр. Бо таварылгада иштинде деп эдеринчи бажыц деп чүве ады-биле кады турган, туруш байдалы бооп чоруур.

Эвилелдериц сайгарылгазы. Эвилелди тыпкаш, бөлүүн айтыр (чагыыштырар азы чагырыштырбас). Чагырыштырбас болза, хевири кандыгыл? (Каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар бе?). Чагырыштырар эвилелдер: чүге дээрге, чүге дизе, ынчангаш, төлээде дээш оон-даа өске. Чижек сайгарылга. Болгаш — чагырыштырбас эвилел, каттыштырар. Ынчалза-даа — чагырыштырбас, удурланыштырар эвилел.

Артынчылар. Чугаа кезээн тыпкаш, бөлүүн айтыр (айтырыгныц, бадыткалдыц, дадагалзалдыц, күштелдириниц, даап бодааарыныц). Мыраңай — күштелдириниц артынчызы.

5. **Бөдүүн домак сайгарарыныц чуруму.** Бердинген домактыц баштай грамматиктиг хевирин (ооргазын) барымдаалап тодарадыр. Бир эвес домакта хевири (ооргазы) чаңгыс болза ол бөдүүн. Чугула кежигүннер (кол сөс, соглекчи) бар болза, ол ийи чугула кежигүннүг домак, чаңгыс чугула кежигүн (чок болза кол сөс, чок болза соглекчи) бар болза, ол чаңгыс чугула кежигүннүг домак болур. Чаңгыс чугула кежигүннүг, ийи чугула кежигүннүг бөдүүн домактар делгереңгей эвес (ийиги черге кежигүннери чок) болгаш делгереңгей (ийиги черге кежигүннери бар) кылдыр чарлыр. Оон ыңай домакта чугааныц сорулгазының аайы-биле медээ, айтырыг, кыйгырыг уткалыг болур. Бөдүүн домакта причастиелиг, деепричастиелиг бөлүглелдер, киирилде сөстер болгаш домактар, адалга, чаңгыс аймак кежигүннер база тускайлаан кежигүннер бар болза, ол домак нарынчыттынган болур. Сайгарылганыц үлегери. Мыйгак чүткүп-чүткүп чадап кааш, шагжок доктаай бергеш, ийи кижиже идегел чок көрген. (К. Кудажы). Бо домак бөдүүн, ийи чугула кежигүннерлиг, делгереңгей, деепричастиелиг бөлүглелдер-биле нарынчыттынган, медээ домаа. Сээн-биле амыдлажып алыр дээш келдим. (Ю. Кюнзегеш). Бо домак бөдүүн, чаңгыс чугула кежигүннүг, тодаргай арынныг, делгереңгей медээ домаа. Күс дүшкеп. Бо бөдүүн, ийи чугула кежигүннүг, делгереңгей эвес, медээ домаа.

Бөдүүн домактарныц морфологтуг-синтаксистиг сайгарылгазын кылыр дээр болза, ону мынчаар чорудар. Баштай домактыц чугула кежигүннериниц аайы-биле домактыц тургузуун тодараткаш (бөдүүн), оон кежигүннери кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин сайгарар. Үлегери.

а) Даглар баштарында хар шагда-ла чаггылапкан. (Е. Танова). Бо бөдүүн, ийи чугула кежигүннерлиг, делгереңгей медээ домаа;

б) Домактыц чугула кежигүннери — хар чаггылапкан. Хар (канчанганыл?) чаггылапкан. Кылыг сөстүг бөдүүн соглекчи, болуушкун наклонениезиниц шагда эрткен үези, чаңгыстыц санында, үшкү арында. Чүү чаггылапкан? — хар. Кол сөс чүве ады-биле илереттинген, укталбаан, ниити, чаңгыстыц саны, адаарынып падежинде;

в) Хар чаггылапкан (кажан?) — шагда-ла. Үениц байдалы, үениц наречиези-биле илереттинген;

г) Хар кайда чаггылапкан? — даглар баштарында. Бо таварылгада даглар деп чүве ады баштарында деп эдеринчи-биле кады турган, туруш байдалы.

6. **Нарын домактар сайгарылгазыныц чуруму:**

а) Чугула кежигүннериниц санынып аайы-биле домактыц тургузуун тодарадыр (нарын), домактыц кызыгаарын көргүзер.

б) бөдүүн домактар чүнүц дузазы-биле холбашканын айтыр.

в) тургустунган кезектериниц аразында харылзаазынып аайы-биле бөлүү (чагырыштаан, чагырышкан, нарын домак).

Чагырыштаан нарын домак: домактарныц кезектерин чүнүц-биле илереттингенин айтыр (эвилел чок, эвилелдиг); бижик демдектерин тайылбырлаар, домактыц схемазын тургузар. Үлегери. Дыттарныц болгаш хадыларныц бүрүлери төктүп калгылаан, артканнары бичин шимчээшкинден-не ожукталып бадып турган. (О. Саган-оол). Чагырыштаан нарын домак, ийи бөдүүн домактардан тургустунган. 1-ги домак — дыттарныц болгаш хадыларныц бүрүлери төктүп калгылаан, 2-ги домак—артканнары бичин шимчээшкинден-не ожукталып бадып турган. Эвилел чок чагырыштаан нарын домак, оларны биче сек-биле аңгылаар.

Чагырышкан нарын домак: кол болгаш тайылбыр домактарны айтыр, тайылбыр домактыц кол домак-биле каттыжып чоруур аргаларын (падеж кожумактары-биле, эдеринчилер, чагырыштырар эвилелзиг сөстер, эвилелдер, үн аяны (интонация) айтыр, тайылбыр домактыц айтырыы, оон бөлүү (немелдениц, тодарадылганыц, байдалдыц, кылдыныг аргазының, чылдагаанын, сорулганыц, деңнелгениц, даар байдалдын, чөрүлдээниц, кол сөстүц, соглекчиниц), бижик демдектерин тайылбырлаар: домакта кирип турар бөдүүн домактарны тайылбырлаар, домактыц схемазын тургузар. Үлегери. Чоогунда Ак кыдыын хаажылаан талдар, теректериц ам-даа дүшпээн бүрүлери күскү сырынга салдыраарга, сагышка бүгүле бодал сагындырып кээр. (Чагырышкан нарын домак, кол домак — сагышка бирле бодал сагындырып келир; тайылбыр домак — чоогунда Ак кыдыын хаажылаан талдар, теректериц ам-даа дүшпээн бүрүлери күскү сырынга салдыраарга. Тайылбыр домак кол домак-биле (га) деп бээриниц падежиниц кожумаа-биле каттышкан, кажан сагышка бир бодал сагындырып келирил?— үениц тайылбыр домаа, тайылбыр домак кол домак-биле кожумак дузазы-биле каттыжып турда, ынчан биче секти салыр.

Оон домактарныц тус-тузунда морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын үстүнде айтып каанывыс езугаар кылыр.

Үстүнде бижээнивис фонетиктиг, лексиктиг, сөс тургузуунга сайгарылга шупту-зу хары угда чаңгыс билеткe турбас, оларныц ийи хиреан кирип болур. Билетте сайгарылганыц үлегери мындыг: Дал дүүште изидип эгелээрге, хөйленнеривисти ужулгаш, аттарывысты шошкуду аарак тутсуп ор бис оң. (А. Даржай).

1. Домактыц синтаксис-морфологтуг сайгарылгазы.
2. Сөс тургузуунга сайгарылга: аттарывысты.

Домактыц синтаксис-морфологтуг сайгарылгазын канчаар чорударын үстүнде айытканын езугаар чорудар. Баштай домактыц чугула кежигүннериниц аайы-биле тургузуун (нарын, бөдүүн) тодарадыр. Оон үстүнде бижээн методикавыс езугаар сайгарылганы чорудар. Ийиги онаалгага — сөстүц тургузуун шыйып көргүзүп каар.

Бистиц бо бижээн тайылбыр сүмевис абитуриентилерге, башкыларга ажыктыг боор деп бодаар-дыр бис. Киреринiц экзаменнеринге улуг артывыс.

Кима МАРТ-ООЛ,
Педагогика артемнериниц кандидады, доцент.

Методиктиг тайылбыр

Тыва чогаалга

Тыва чогаалга чогаадыг бижиир. Чогаадыгны бижип тургаш, дараазында чүүлдерни утпаза чогуур:

1) Чогаадыгныц темалары шупту школа программазындан алдынган. Хостуг тема турбас.

2) Чогаадыгныц темазында берген айтырыгны канчаар тургускан-дыр, олче кичээнгей салыры чугула. Эрткен практикадан көөрге, чижээ, «Тыва литературада аныяктарныц овур-хевири» деп тема берген болза, чүгле ниити айтыырлар бижээн боор. Чогум кандыг чогаалда, кым деп чогаалчы аныяктарныц овур-хевирин канчаар көргүскенин бижиирле болгай. Оон ына сайгарып турар чогаал кайы хире бижиттингенил, кандыг төөгүлүг болуушкуннар-биле холбашкан-дыр деп чүүлду айтыр ужурлуг.

3) Чогаадыгны бижип тургаш, сөзүглелден чижектерни чогуур черинге бадыткал кылдыр киирери күзенчиг.

4) Литература терминнерин, теориязын, шын билдилиг ажыглаан билирин көргүзер ужурлуг.

5) Бижиттинген чогаадыг, план чок-даа болза, логикалыг, дес-дараалашкан, бир чүүлден өске чүүлче шилчилгелиг турар ужурлуг.

6) Чогаадыгны бижип турар кижи чогаалга бодунуц хамаарылгазын бадыткалдыг илередип көргүскен турары албан.

7) Эпиграф ажыглаан болза, ол чогаадыгда сайгарып турар айтырыгны долузуубиле чырыдып көргүзөриниге идиглиг болурун бодаар апаар.

Бижимел ажылды үнелээрде, теманы кайы хире сайгарып көргүскенин, утказын харылзаалыг, бадыткалдыг илереткенин барымдаалаар. Оон ынай бижик демдектерин, сөстерни шын бижээнин база көөр.

Бо бүгүнү өөренип көргеш, чогаадыгга чаңгыс ортумак демдек салыр. Чогаадыгныц темазын ажыдып, бодунуц хамаарылгазын илередип шыдаан, ынчалза-даа тыва дылда орфографтыг частырыглары 6-дан хой болур болза, чогаадыгны «2» демдекке үнелээр.

Тыва литературага аас-биле шылгалдага билет бүрүзү үш айтырыгдан тургустунган болур. Бирги айтырыг тыва улустуц аас чогаалындан, тыва литератураныц төөгүзүнден. Ийигизи — тускай чечен чогаал сайгарылгазы. А үшкүзүнде, школа программазында шээжилээр ужурлуг чогаалдарны шээжи-биле аянныг номчуур ужур-дузазын чугаалаар.

А ийигизинде С. Сарыг-оолдуц «Ол-ла Маскажык» деп чечен чугаазының кол утказы, I, II кезектериниц идеяларын, кандыг уран-чечен аргаларны ажыглап тургаш бижээнин чугаалаар. Дараазында тыва аныяк шулукчу А. Үержаа-ныц «Ие дылым» деп шулүүн шээжи-биле аянныг номчуп бээр.

А бир эвес харыылап турар билединде чогаал теориязыныц айтырыы кирген болза, ону эртем езугаар тайылбырлааш, оон соонда чижектер-биле шынзыткан болур. Чижээлээрге, «Деннелге дугайында билиг» деп айтырыг келген болза, деннелге дээрге бир чүвени азы болуушкунну өске чүвеге ниити демдектериниц болгаш шынарларынын талазы-биле деңнээри-дир деп тайылбырлааш, шулукчу М. Доржуцуц «Отчугаш» деп шулүүнден одуругларда деңнелгени көргүзер.

Дезиг аътты шалбадааштың
Ырак черге мүнганым дег,
Дептерлерде бижип каггаН
Ынакшылга хандып
чордум.

Азы:
Кортуу болза, ховаган дег,
Дезин болза, дээлдиген дег.

Ынчангаш абитуриент кижи дараазында билиглерни билген турар ужурлуг: чогаалдыц тема, идеязын, жанрларын тодарадып билир, сюжет, композиция, кол утказы, овур-хевирлерин, уран-чеченин, дылын сайгарар, чогаалдыц төөгүлүг, үе-биле харылзаазын тып шыдаар, чогаалчыныц чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын, делегей көрүүшкүнүн үнелеп билир. Тыва литературанын үндезилекчилери, тыва чогаалчыларны ылган билир, школа программазында кирген акыдуна литератураны номчуур, тыва дылда үнүп турар солуннар болгаш чечен чогаалдар-биле таныш, авторларын билир. Амгы аныяк шулукчулер, прозачыларны билир, оларныц чогаалдарын номчаан, сайгарып билир ужурлуг.

Екатерина ЧАМЗЫРЫП.
Тыва дыл болгаш литература кафедразының улуг башкызы.

Сүмс

«Шыңга» чагаалар:

ЫРАК БУЛУНДАН ЭМЧИ

РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи Арыш-оол Түлүшович Балган чоокта чаа республиканың Улуг Хураалының кежигүнүне соңгуттурган. Алыс боду Улуг-Хем кожуунуң Арыскан сумузунга төрүттүнген. 1957 чылда Шагаан-Арыг хосрайның № 2 ортумак школазын дооскаш, улаштыр Томскиниң эмчи институдунга киргеш, 1963 чылда оны чедиишкиниг доозун, эмчээриниң делгем профильдиг эмчи мергежилин алган. А. Т. Балган институт соонда, Казык камгалал намыныың дужаалы-биле Өвүр кожуунуң Саглы сумузунуң участок эмнелгезинче чорутканы. Ол аңаа кезер эмчиниң, терапевтиң, ниити эмчиниң хүлээлгелерин күүседип турган.

Арыш-оол Түлүшович үүгле Саглы девискээриниң чонуң, малчыннарын эмнээрибиле кызыгаарланмайн. Моол Республиканың хамаатыларынга дузаны база көргүзүп турган. Эмчиниң ажыл-ишин моол чон үнелеп, «МАР-ның 50 чыл ою» деп медаль-биле шаңнаанызаа таварылга эвес.

Ол Саглыга дөрт чыл ажылдаан соонда. Хаңгагайтының скпе аарыглар эмнелгезинге ажылдап эгелээн. А. Т. Балганны 1970 чылда Өвүр район эмнелгезиниң кол эмчизинге томуйлаан турган. Ол ажылдап турган үеринде Москвага, Иркутскиге билиин бедидип, эмчиниң тускай өредиин эрткен.

1981 чылдан эгелеп, Улуг-Хем район эмнелгезиниң кол эмчизинге томуйлаткан. Бола ажылдап келген үеринде берге-даа, өөрүнчүг-даа таварылгалар турган болбайн аан. Ынчалза-даа ол-ла бүгүнү ажыл эртери дээрге-ле, эмчиниң хүлээлгези, даанган ажылының херечизи-дир. Эрги Шагаан-Арыгдан чаа Шагаан-Арыгже эмнелгени көжүрүп, тудуг ажылынга киржип турганын, ол сактып чугаалаар чүве.

Амгы үеде чаа эмнелгениң тудуунда физиоэмнээшкининиң 18 хевирин эрттирип, рентген-диагностика дериг-хорекселлери-биле бүрүн хаңдыртынган. Информастыг отчеттарны компьютерден билип алыр тускай специализацияны Москва болгаш Красноярск хоорайларга эртип алган.

Эмчилериниң кол көргүзүү — эмнээшкининиң түңнели, чоннуң кадыы болгай. Бо талазы-биле элээн ажылдар кылдыынган. Кожуунуң ортумак болгаш дээди эртемниг эмчилери ниитизи-биле 650 кижи эмнелге албан черлеринде ажылдап турар.

Арыш-оол Түлүшовичниң эртем билиин, дуржулгазын үнелеп, кожуунуң чону Улуг Хурал кежигүнүнге соңгуп алган. Ол эмчи дугайында айтырыглардан аңгыда, улус ажыл-агыйының удуртулгазының хоойлу-дүрүм талазыбиле чаа чүүлдерин киирип болур. Үүге дээрге эмчи институдунга эрге-хоойлу эртеминиң төөгүзүнге быжыг билиин көргүзүп шыдаан. А. Т. Балган өске кежигүннер-биле бир дөмей, Улуг Хуралга амыдыралга ажыктыг санал-оңаалды берип, оны боттанлыраарынга бодунуң билигмергежилин, кызымаккай ажыл-ишиниң үре-түңнелин көргүзер дээрзинге бүзүрел улуг.

Дадар-оол ДАНЗЫН-ООЛ.
Күш-ажылдың хосчуну.
Шагаан-Арыг хоорай.

АЛДАРЛЫГ МӨГЕГЕ ТУРАСКААТКАН

Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксы суурга ТР-ниң шыырак, аныяк могелериниң бирээзи чораан, тыва, хостуг, самбо хүрештерге Россияның спорт мастери, ол хүрештерге ТР-нин каш дакпыр чемпиону Бежендей Экер-оолович Күжүгеттиң чырык адынга тураскааткан 70 ажыг мөгенин хүрежи болуп эрткен.

Ук хүрешке аңгы-аңгы кожууннардан, суурлардан үстүнде адаан хүрештерге спорт мастерлери, чемпионнар киришкен. Чижээ, Маадыр Монгуш (Кызыл), Владимир Монгуш (Шамбалыг), Алдын-оол Куулар, Алексей Хомушку (Чадаана), Вячеслав Монгуш (Сүт-Хөл), Геннадий Монгуш (Каа-Хем) болгаш өскелер-даа.

Тываның ат-алдарлыг мөгелери киришкен бо хүреш бешки салыгның төнчүзүнге чедир тергиин чидиг байдалга эрткен. Кажан ТР-ниң каш дакпыр чемпионнары чораан Маадыр болгаш Владимир Монгуштар, Алдын-оол Куулар артканда оларны долгандырыг аргазыбиле хүрештиргениниң түнелинде Маадыр Монгуш шүүлгеш, өнүүг телевизорбиле, а Владимир Монгуш болгаш Алдын-оол Куулар видеомагнитофоннар-биле шаңнаткан.

Ол-ла өйде «Сүт-Хөл» совхозтуң директору Иван Шыванович Монгуш башкарган кижилер чаваа, улуг, челер аъттарның чарыжын организастаан.

Дадар-оол МОНГУШ.

Сүндүвей Яндак-оолович МӨНГЕ

1996 чылдың май 13-түн 14-че дүнезинде Тес-Хем кожуунуң «Кызыгаар» ажыл-агыйының девискээринге болган улуг эртту өжүреринге киржип турган, ол совхозтуң директору Сүндүвей Яндак-оолович Мөнге амытынындан чарылган.

Сүндүвей Яндак-оолович Мөнге 1940 чылдың сентябрь 19-та Тес-Хем кожуунуң Берт-Даг сумузунга төрүттүнген. Ол 1960 чылда Самагалтай ортумак школазын дооскаш, Ленин аттыг колхозка комсомол эге организациязының секретарынга ажылдааны-биле күш-ажылчы намдарын эгелээн.

1969 чылда Улан-Удэнин көдээ ажыл-агый институдунуң экономика факультедин дооскаш, Тес-Хем кожуунуң Х. Чүргүй-оол аттыг совхозунга экономистеп, оон соонда районнуң көдээ ажыл-агый бүдүүлгелериниң каттыжыышкынының удуртукчузунга, «О-Шынаа», «Кызыгаар» база «Таңды сыны» совхозларга директорлап үр чылдарда ажылдап чораан.

1992-94 чылдарда Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазынга ажылдап чорааш, кадыының айыбиле күндүлүг дыштанылгаже үнзе-даа, чоннуң дилээн езугаар 1995 чылдан эгелеп «Кызыгаар» совхозтуң директору боп ажылдап келген.

Ол ажылдап чораан чылдарында ак-сеткиллиин көргүзүп, хүлээнген ажылынга ээ-харыысалгалыг боп, кожуунуң социал-экономиктиг хогжүлдезинге болгаш көдээ ажыл-агыйны сайыградырынга эвээш эвес үлүг-хүүзүн кирген.

Сүндүвей Яндак-оолович Мөнге 2 кыстың база 1 ооглун ынак адазы, өг-бүлезинин ыраатыг челенгишки боп чораан.

Бодунуң ажы-чаны бөдүүн, биче сеткиллиг, чоннунга хүндүткелиг аживис Сүндүвей Яндак-оолович Мөнге дугайында чырыткылыг тураскаал бистин чүректериске кеззеде артар.

Соржак Ш. Д., Очур-оол В. С., Оюн В. О., Шыырап Е. С., Кара-Сал В. Б., Монгуш С. Х., Яндак Д.-С. Б., Сереэдар Ш.-Б. Х., Кара-оол Л. В., Соржак Н. Ч., Довгак Т. Д., Калга-Хөө Е. К., Фертовой В. И., Сат М. Ч., Балчый-оол Н. Д., Баткар Б. Ч., Лапчаа К. Л.

АМЫДЫРАЛЫМ-БИЛЕ ТУДУШ

1950 чылдардан эгелеп солуннарны үзүктел чокка чагыдып ап, номчуп чораанымны сактыр-дыр мен. Номчуп эгелээним — 1930 чылдар үезин. Ынчан ачам суму даргалап, солуннарны үргүлүү чагыдып ап чораан. Оон солуннарын номчуп, саазынга чара бижип чорааш, 1934 чылда-ла иллик чокка номчуур турган мен.

1935 чылда Аянгатыга кирип өөренир школага 10 харлыымда өөренип эгелеттим. Менден бичиг харлыг уруглар чок, үүгле 3-4 хире чажыт улуум бар. 18 хар чеде берген улус аразында «А» деп үжүк билбес кижилер турган чүве. Чангыс, делгем өрээлди ийи чара кылып каан. Аная хонуп, ол-ла өрээлиниске кичээлдеп, чемненип кыштаан бис. Башкыыс Шыдыраа Монгуш.

Школа чоогунга, Улаан-Булун дээр черге аалдар турган. Оон уруглары аалынга хонуп ап, эртеннин-не, кежээнин-не маннажырлар. 30 ажыг өөреникчи турган бис.

Каас, чараш Улаан-Булун дугайында чүве бижип олурумда, башкым көрүп кааш: «Менээ берем» — дээш, алгаш, ыры кылдыр эде кылаапкан. Ол үеде сургуулдар ону ырлашкан-даа чүве. 1935-36 өөредилге чылы төнерге шылгалдага чазыг чок боп, эн эки өөренген дээш Кызылга пионер лагерь базар аас-кежиктиг болдум. Ол чайын бүгү Тывага чангыс-ла турган «КИМ» аттыг пионер лагеринге дыштанган мен.

Өөренирим үргүлчү беш, ында-хаая 4 апкаш. хөлчокла хомудаар, оомну эде шаап аар турган мен. Багайла чүвем — аарычал турганым. Тракторга өөренгеш, стахановчу-даа диртип турдум. 8 чылда трактор бригадазы удуртуп, албан шугуму-биле Москваже экскурсиялап-даа чордум.

1955 чылдардан эгелеп солуннарга чагааларны бижип эгелеттим. Барыын-Хемчикке «Чаа амыдырал» солундан элээн чүвенин уун билип алган мен. Сөөлгү бо 10 чылдарда «Шын», «Тываның аныяктары», «Эне сөзү», «Деткимче», «Тыва Республика», «Хем-Белдири» база «Хемчиктиң сылдызы» солуннар-биле харылзааны үспейн келгенимге өөрүп чоруур мен.

Самбуу КУУЛАР.

КАДАТ ЧОК ИНЕКТЕР

Бай-Хаак суурнуң чурттакчылары чылдын-на чайгы үеде ийи бергедээшкиннерге таваржып турар. Бирээде, инек кадады, ийиде, суурнуң адаа талазының чурттакчылары суг чок артар. Чайын изиг хүннер эгелей бээрге, бажын даштында олуртуп алган ээзээш-биче-даа болза, негаазын суггарып алыр дээш, суурнуң ортаа үезинде кудуктарже шуужуп-ла эгелээр.

Бо чылын Бай-Хаактың инек кададын эки организастаар сорулга-биле суурнуң чурттакчы чонунуң хуралын Бай-Хаактың чагырга черин эрткен айда организастаан. Аная инек кадады дээш ахша-төгериктин чыылдазын чагырга черин таварыштыр чорулар, кадатты организастап чорудар, ону доктаамал контрольга алыр тускай комиссияны база бадылаан.

Суурнуң адаккы талазының инээн кадарары-биле үш кижи билдириишкин киирген. Оларның иштинде, эрткен чылын каларын турган кадарчы Киим-оол Оржак база билдириишкин бижээн. Моон мурнунда чылдарда, бир чайын беш-алды чедир кадарчылар солуп турган болза, эрткен чайын Киим-оол соок душкужеге чедир кадарган. А оон киирген билдириишкинин суму чагыргазы безин номчуваандаа, чыылган чонга ону кадарчыладын алыр дугайында сүме-даа киирбээн. А ол боду ол хуралга олурушкан. Чагырыкчы Афанасий Тыхеев туруп келгеш: «Арыг-Бажынга (ол ынчан Россия совхозтуң директорунга ажылдап турган) 15 чыл иштинде кады ажылдаан, таныырым — билирим эки кадарчылар» — дээш, Арыг-Бажындан Бай-Хаакта кежүп келген, ийи аныяк солдарны инек кадарар кылдыр хүлээп алыры-биле саналдаан, чон оларны хүлээп алган. Олары каш хондур кадарып чорда, каттыг, хар холумактыг чаъс болган соонда, ол-ла хевээр, ам бо хүннерге чедир инек кадарбайн, ара каапканнар. Ынчангаш суму чагырыкчызы А. Тыкеев эрткен чылгы кадарчызынче, комиссиялың даргазын Киим-оол-биле чугаалап кылып кор, чон мени тудуп чиир деп барды дээш чергускан. А Киим-оглу турганаш: — Таптыын ол боор! Тыхеев дарга боду машинаазыбиле каларгай аан, а мен үүге ынаар баар мен, мени ол хире куду көргенде — дээш, хере тепкеш чыдыпкан.

Адактын сеелүнде комиссия даргазы чоруур деп турда, ол мынчаар немей тыртып каан: «Бир эвес дарга боду кээр болза, оон-биле тодаргай чугааны база кылыр болур мен». Оон утказын бодап кеерге, дарга боду менээ буруузун миннип келзин, ынчан чугааны кылыр мен дээн хевирлиг. Ынчангаш Бай-Хаактың адаккы талазының чурттакчылары инек кадарчылары чок арткан. Ол та, Киим-оглу ол-ла олчаан хере тепкеш чыдын бээр чүвези, азы чаа кадарчылар тывар чүвези, инектер амдаа кадат чок хевээр.

Савый-оол ООРЖАК.

ЧЕЖЕГЕ ДЭЭР ХООРАЙ ЧУДУ БОЛУРУЛ?

Бир-ле хүн ажылдаар өрээлимниң соңгазынче көре бердим. Мен болза, ол аныяк хөрээжен кижиге 30 хире харны бээр-дир мен. Кылажындан илден, буттары бодунга чагыртпайн турары аан. Мүн-не бажының дүгүн аткаар дыраш, кыстырып алган. Чогум кеттинин алганы бодунга таваржыр. Арын-шырайы ындазында чемзигдаа кыс болду. Бок төгер доскаарда чыдар, октаттынган хирлиг чүүлдерни андарадүндере туткан, ол холу-биле бажының дүгүн база суйбап турар. Кааргаңга борбак быштак чорудуңканы дег, хосталган куруг шилдер-де дилеп турар хире.

Боду бок урган доскаарлар баккылап чорда, бажыңында ажы-төлү та чүүү чип олурар чүве. Бодап кээрге, муңгараңчыг-даа, коргунчуг-даа-дыр! Барын-барын аныяк ие кижи ынчаар сузу бастына берген чоруурга аан. Кижи ийи-чаңгыс ишпес боор бе. Боду барып садыгдап садып алгаш, ижип албас болза, арага боду кижи аксынче куттуна бербес-ле болгай. Кандыг-даа чүүлге ой-хемчээл деп чүве турар.

Чамдык улус араганы буруудадыр. Кинолардан көрүп көрүкер даан. Бай, шыырак кижилериниң бажыңнарында араганы аная-ла столдарда дожу-биле делген салып каан. Ол хамаанчок, кабинеттеринде безин тургулаар-дыр.

Даштыкылар ону суксаан бугалар дег кайы хамаанчок иже бербес, чурумнуг, бирийи дашканы ишкеш болуп каар. Улаштырбас-даа. Ажылын уламчылап чоруй баар, магалыг-ла.

А бистерге ынчаар арагалар тургузуп каар болза, та чүүү болур, коргунчуг-ла-дыр. Хамык ужур араганы буруулаттайн, баштай боттарывысты шүүгдүүп, культуравысты белдирип көрээлиер.

Каш чыл бурунгаар суурга бажыңы тудары-биле келген армян сооктуг бир кижиниң мынчаар чугаалаанын таап утпас мен: «Бистиң чуртувуста янзы-бүрү арагалар доскаары-биле тургулаар. Херекте ажыглаар дээрден башка. А бир эвес силерге ынчаар турар болза, ажылыңар шуут уттундурар хире улус-тур силер» — дээш, каттырып каан. Меге эвес. Шын чүвени чүү деп харыылаар боор. Бети дээрге үстүнде айытканым ол аныяк хөрээженден коступ тур ышкажыл. Шупту хөрээженнер ындыг эвес-даа болза, ийи-чаңгыс кижилериниң кылып чоруур ера-чок чүүлү шуптузунга дүжер чүве-дир ийин. Ол саткан шилдери-биле арага чооглап аарының орнунга ажы-төлүнүң аксынче аъшчем садын ап чораан болза, эр-хей турар ийик. Черле ынчаш, бо аныяк хөрээженнер салыг чаныда, базаар чоогунда аксы-мурну изээниинден, кыпсынчыг алгызын алгырыглаан, чоокка чованчыг, ыракка ыынчыг-дыр. Кызыл хоорайга ырак черлерден кандыгларны келбес дээрил. Бети дээрге — коммерсантылар-дыр. Оларда кандыгларны чок дээр силер.

Шагда суртаал ажылы дыка чоруп турганын база утпаан мен. Ам чүү болганыл? Чүнү-даа кылыр, чаннаар кижи кылыр чүүлүн кылып, бажыбиле кылаштажып, бажы тенээн деп болур. Ол ындыгларны милиция ажылдакчылары шоолуг-ла херекте албас. Корбээчеңнеп эрте бээр. Азы олардан хөшү калып каары ол чүве ирги бе?

Шак ындыг арагачы улусту ыыгаан, бир ажыктыг черге ажылдадып көрзе чүл? Ында-мында каш шилин чаңдыр-соора дужаанкаш, суксаан бугалар дег, ийибирни аңканда суг көөрге, азыгларда олардан хөглүг кижилер чок деп болур. Черле ынчаш ол арагачыларның моон соңгаар бир аргазын көрзе чүл? Чежеге чедир хоорай чуттары боор келирлерил?

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

ЫНЧАН МЫНДЫГ ТУРДУ

Кызылдың амгы төп рынок турар черге чүү турганыл? Донгак Дамдын ону мынчаар чугаалады:

— Ол 1930 чылдың 6 айда чүве. Мен көөрүмге 18 тергени чыскаай салып каан турар болду. Ол транспорт черинде аъттар ажаап турар Кара-Сал Бады-Очурнуң бажыңынга кире бээримге, мени мынчаар чугаалады: бистер мында 2 кижи аът ажаап, тергелер шаңактар септеп турар улус бис.

Оон аңгыда, ийи дугаар аът ажазкызы Александр Николаевич Горбунов мынчаар чугаалады:

— Бистер келээ тергелерни шаңактарны бир демнеп септевүшүүн бо хоорайның магазиннеринге аъш-чемни үлетпүр барааннарын хүн бүрүде көөртүп чедирип турдувус, а чамдыкта Тожуже аппаар аъш-чемни, барааннарны Улуг-Хемнин кыдыынга дажыглап чедирер-даа бис. Ынчан машина-балгат шуут эвээш турган чүве. Үүгле ийи машина бар. Чазак черинин № 3 столоваязынга аъш-чемни аймаа көөртүп турганын эки билир мен.

Базаар эжиниин солагай талазында турар аъш-чемни садыының турар бажыңынга столоваяа турган. Ынчан бо улуг эвес столоваяга тыва чем аймаа шуйту бар. Чижээ, чинге-тараа, арбай, ак тараа далганы, саржаг, чөкпек, быштак, ааржы, өске бижырган балык, үүттүг шай турду.

Тыва Арат Республиканың хоочун культура ажылдакчызы Дамдын Бавуевич Донгак мынчаар чугаалай-дыр.

— Кызылга келген кижи бо транспорт столоваязынга алган киргеш, чемненип алгаш, ырак-узак орукче чоруурда хүнезин кылдыр аъш-чемни алыр чүве. Шак ол столоваяның ажылдакчыларының белеткээн аъш-чемин улус мактай бээри таварылга эвес турган болдур ийин.

Мен 1953 чылдың август айның ортан үезинде бо базаарга школачы өөрүм: Бараан Чүлдүм, Назын Санаа, Оюн Виктор, Севек Дыртыйоол, Сиирин Херел-оол, Оюн Эдуард суглар кирип кээриске, девискээри куруг малгаш боорга, узун манзаларбиле кижи кылаштаар черни долгандыр дөжей салып каан чүве чораан.

Бо базаарның шөлүн 1960 чылдың чайынында асфальтылап каан. Оон соонда кожууннардан келген улус бо базаарны черле оюп эртпес, ыяап-ла киргеш, ында улус чүнү базаарлап, садыглар туварын сонуургап көөр апаргаан.

Табырак КЫЗЫЛ-ООЛ.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Понедельник

МАЙ 20

РНТ. БИРГИ канал
6.00 ТЕЛЕЭРТЕН.
9.00, 12.00, 15.00, 23.40 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «Тропиканканың чажыды».
10.05 Хуулгаазыннар шөлү.
11.05 Книжи болгаш хоойлу.
11.30 Аялганы тып.
12.10 ДЕЛЕГЕЙ. «Бодуңну камнаң». Медицина допчуралы.
12.50 «Адалар». Уран-чечен фильм.
14.20 Мультфильмнер.
15.15 Парлалганың үнү.
15.20 «Хуучгаазын төөгүлер». (Сөөлгү сериязы).
15.45 Марафон-15.
16.00 Сылдыстар шагы.
16.40 «Элен болгаш оон өөрү».
17.05 Джэм.
17.30 Спорт чеди хонукта.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 «Тропиканканың чажыды».
19.10 Кидин түлүк.
19.35 Аялганы тып.
20.05 Бир эвес...
20.45 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 YE.
21.40 Президент соңгулдалары—96.
21.50 «Херек кырынга элдептиг».
22.50 Мурнунда болгаш соонда...
00.00—01.50 «Шимчеве — өлү бер — дирлип кел». Уран-чечен фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
7.15 «Дон Кихот». М/с.
7.45 Соңгулдалар—96.
8.00, 12.00, 15.00, 00.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.15 Бөгүн...
8.25 Ажыл-ишчи Россия.
8.45 Соңгулдалар—96.
9.00 Чаштарның чугаалары.
9.30 Орус лото.
10.10 «Санта-Барбара». Т/с.
11.00 Маски-шоу.
11.30 Россия арын-шырайда.
12.20 Шимчевес хөреңгилиг магазын.
12.30 «Инженер Гариннин буураашкынга таварышканы». 4-кү сериязы.
13.35 Джунгли.
14.05 Эртенги хүннүң бүдүүзүнде.
14.30 Ажыл-ишчи Россия.
15.20 Төөгүнүң арыннары.
16.15 «Хуулгаазын чемодан».
16.30 Уругларга медээлер.
16.45 Амданныг чем үезинде хөгжүм.
17.00 Майя Кристалинская.
17.30 Камгалал албан чери: 911.
18.20 «О. Т.» тележурнал.
18.30 Мультфильм.

«ТЫВА» канал
18.40 Тыва телевидениенин 30 чылынга.
18.55 Марш-бросок.
19.05 МЕДЭЭЛЕР.
19.15 Соңгулдалар—96.
19.25 ТЫВА ЧЕРДЕ.
19.50 Коллаж.

«РОССИЯ» канал
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 Шилип ал, оон башка уттуруптар сен.
20.35 Соңгулдалар—96.
20.50 «Санта-Барбара». Т/с.
21.45 Соңгулдалар-96.
22.00 «Орус транзит». Уранчечен фильм. 1-ги, 2-ги сериялары.
00.30 «Доскаар ары чигири».
01.00—01.52 НБА-ның дээре дээн оюннары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
18.40 Л-клуб.
19.25—20.00 «Хамааты камгалалы».

Вторник

МАЙ 21

РНТ. БИРГИ канал
6.00 ТЕЛЕЭРТЕН.
8.40 Президент соңгулдалары-96.
8.50 ТЕЛЕЭРТЕН.
9.00, 12.00, 15.00, 23.40 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «Тропиканканың чажыды».
10.05 Бир эвес...
10.45 Каткы-хөг панорамазы.
11.15 «Хаан болгаш дыня». М/ф.
11.30 Аялганы тып.
12.10 ДЕЛЕГЕЙ. «Бистер болгаш рынок».
12.50, 00.00 «Чиргилчин». 1-г. сериязы.
14.00 «Джузеппе Верди».
15.15 Парлалганың үнү.
15.20 «Сылдыстар аразында турлаг».
15.35 «Капитан Врунгельдиң ужуралдары».
15.45 «Хөглүг КВАмпания» кварьете.
15.55 Мультитроллия.
16.10 Хуулгаазыннар, азы Синема.
16.40 «Элен болгаш оон өөрү».
17.05 ...16 харга чедир болгаш өрү назылыларга.
17.30 Спорт чеди хонукта.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 «Тропиканканың чажыды».
19.10 Кидин түлүк.
19.35 Аялганы тып.
20.00 Тема.
20.45 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 YE.
21.40 Президент соңгулдалары—96.
21.50 «Лев Толстой». Уранчечен фильм. 1-ги сериязы.
01.10 Б. Гребенщиковтуң концерти.
02.10—02.40 Хөгжүмнүг программа.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
7.15 «Дон Кихот». М/с.
7.45 Соңгулдалар—96.
8.00, 12.00, 15.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.15 Бөгүн...
8.25 Ажыл-ишчи Россия.
8.45 Соңгулдалар—96.
9.00 Л-клуб.
9.45 Шимчевес хөреңгилиг магазын.
9.50 «Санта-Барбара». Т/с.
10.40 Де Факто.
11.15 «Тимоня».
11.30 Дириг амытаннар аймаа.
12.20 «Оожум Дон». Уранчечен фильм. 1-ги сериязы.
14.05 Ажыл-ишчи Россия.
14.30 Татьяна Шмыга.
15.20 Кызыгаар чок бут бөмбүү.
15.50 Кабинет 21.
16.20 «Чаа өг-бүле». Б/ф. «Чурттал гамда өскерлиишкин» деп бөлүктен.
16.35 Уругларга медээлер.
16.50 Месяцеслов.
17.00 Россия арын-шырайда.
17.25 Бөдүүнүнден бөдүүн.
17.55 «Даартагы хүнден уруг». Элээдилерге сериал.
18.20 «Кадыкшыл».
18.30 Оон аңгыда ажырбас.
18.45 Шилип ал, оон башка уттуруптар сен.

«ТЫВА» канал
18.45 Эки-ле болзунам.
19.05 МЕДЭЭЛЕР.
19.15 Россияның АККОР даргазы В. Ф. Башмачниковтуң чугаазы.
19.25 «Араттың үлүү».
19.40 МЕДЭЭЛЕР.
19.50 Коллаж.

«РОССИЯ» канал
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.25 Президент соңгулдалары-96.
20.40 «Санта-Барбара». Т/с.
21.35 Президент соңгулдалары—96.
21.50 «Орус транзит». Уранчечен фильм. 3-кү, 4-кү сериялары.
23.45 Ойна-ла, мыйысчыгаш.
00.00—00.30 МЕДЭЭЛЕР.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
18.55 Джентльмен-шоу.
19.25—20.00 Оиза канал.

ЧАРЛААЛДАР

«КОНТР АЪТ» ЭЗИР-КАРАГА

болгаш өске-даа репрессиялатканнарга тураскаалды ажытканындан бээр үш чыл болурун демдеглээр байырлал Тес-Хемнин Ак-Эрик суурга 1996 чылдың май 31 болгаш июнь 1 хүннеринде болур.

Байырлалдың ажыдыышкыны, байыр чедириишкиннери, сактыышкыннар болгаш концерт бирги хүннүң эртенинде 10 шакта тураскаал чанынга эгелээр. А дүштекинин 2 шакта — сумунуң хоочун мөгези чораан **НҮҮК БАДЫРГЫЕВИЧ СҮКТЕРНИҢ** шаңналы дээш 128 мөгенин хүрежи.

ТАР-ның сураглыг үүгүрүк аъды Эзир-Карага тураскааткан чыраалаар, челер, аныяк болгаш узак аъттар чарыжы ийиги хүннүң 10 шакта эгелээр.

Республика чергелиг мөөрей болгаш оон шаңналдары силерни манап тур, эргим аалчылар!

ГР-нин аът спортунуң ниитилели,
Кызыл-Чыраа суму чагыргазы С. Сандаңмааның болгаш Н. Сүктерниң төрелдери.

Садып азы орнап тур мен

Кызыл хоорайның мурнуу талазында (Южный микрорайонда) туйлбудан кылган бажыңның 2-ги каъдында 3 өрээлдиг чаагайжыткан квартираны садып, азы «ВАЗ», «Нива» деп марканың чаа машиналарынга орнап болур мен (немелде төлевирлиг). Бажыңның турар чери эптиг: № 5 школа болгаш уруглар садының чоогунда. Телефон база бар.

Айтыырлар салып, харылзажыр телефон дугаары 3-27-98.

Шаннал манап тур

Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунга ак «Жигули» марканың машиназынга хүрен-сарыг өннүг, хана-карактаң даараан (клетчатый) сумкага документилер чыдып калган. Документилерни эгидип бээрин улуу-биле диледим.

Адрезим: Кызыл, Горная кудумчузу, 20. Телефон 1-12-14.

УЖУРАЖЫЛГАЖЕ ЧАЛАП ТУР

Чөөн-Хемчик кожуунуң Бажын-Алаак ортумак школазын 1976 чылда дооскан доозукчуларны май 23-те 10 шакта школа чанынга чыглып келирин чалап тур.

Оргкомитет.

Тыва Республиканың Чазаа Сүндүвей Яндак-оолович МӨНГЕНИҢ Тес-Хем кожуунуң «Кызыгаар» ажыл-агыйының девискээринге болган улуг эртту өжүреринге киржип турган мөчээни-биле холбаштыр оон өг-бүлезинге, ажы-төлүнге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

«Тыва киновидеоцентр» күрүне бүдүрүлгезинин коллективи тус бүдүрүлгениң чиңгине директору К. К. Саянга оон уруу
Майя Кан-ооловна САЯННЫҢ аныяк назынында мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Күрүне бүдүрүлгези «Найырал» кинотеатрның коллективи ук кинотеатрның директору Марина Кан-ооловна Саянга оон дуңмазы
Майя Кан-ооловна САЯННЫҢ элекке мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Күрүне бүдүрүлгези «Найырал» кинотеатрының коллективи «Тыва киновидеоцентрнин» чиңгине директору К. К. Саянга оон уруу
Майя Кан-ооловна САЯННЫҢ элекке мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. индекс 667000.

Агар саны: КБ «Тыва кредит», № 363906. корр. сч. 700161629, МФО 49304729. ИНН—1701008465.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЕЕДИ-ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор Ь. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң орулакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалы секретары), М. М. Саая (кол редакторнуң орулакчызы), Н. С. Эргед.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер— 3-34-26 кол редакторнуң орулакчылары—3-34-17; 3-33-91; харыысалгалы секретарь — 3-34-92, орулакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы—3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73, көлээ ажыл-агый — 3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39, 3-34-93; чаагаа — 3-39-03 корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94, бухгалтерия — 3-41-16; чарлаалдар киллизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чеченсектериниң галазы-биле хоойлу-жудулгазының чагыдазынга контроль болгаш бүрүткеттинин Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген. Бүрүткеттинген дугаары — 100007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация галазы-биле Күрүне комитединин типографиязы: Кызыл. Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тиражы — 9147. Чагыг № 105 — 175.